

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyn.ru

№31
(19464)

2021 чылдың
апрель 28
среда

Хүннүң үнери — 04.55
Ажары — 20.00
Хүн дурту — 15.05

Садар өртээ хостуг 12+

ТЫВАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ХАЛАЖЫЛГАЗЫ БОЛГАШ ЧАА ТОМУЙЛААШКЫННАР

Тыва Республиканың Баштыңының болгаш Чазаның Даргазының хүлээлгезин түр када күүседип турар Владислав Ховалыг бодунуң чарлыгы-биле Тыва Республиканың Чазан халажылгаже үндүргенин апрель 26-да Чазактың аппарат хуралының үезинде дыңнаткан.

Ол-ла чарлык ёзугаар Тыва Республиканың Чазан бодунуң албан-хүлээлгелерин күүседирин Чазактың чаа составын тургускуже чедир уламчылаар.

Россия Федерациязының Президентизи Владимир Путинниң Айыткалында даалгаларны күүседир талазы-биле улуг ажылды боттандырып чорударына хей күженишкинер херек, ынчангаш күш-шыдал курлавырларын эде бөлүктээри чугула апарганын база Владислав Ховалыг демдеглээн.

Республиканың чазан халажылгаже үндүрер дугайында чарлыгына хамаарыштыр Тываның Баштыңының болгаш Чазаның Даргазының албан-хүлээлгелерин күүседип турар Владислав Ховалыг: "Бо шийтир деңгизгүрлүг болгаш бодамчалыгы-биле хүлээп алдыган, республиканың моон соңгаар

хөгжүлдэинче, чоннуң амыдырал-чуртталгазының байдалын улам экижидеринче угланган базым-дыр. Ол амыдырал-чуртталганың болгаш ажил-иштиң негелдези-дир. Ында кандыг-даа политиктиг чылдагааннар чок, ону дыка нарынчыл херээ чок. Чүге дээрге ол шийтир кандыг-даа политиктиг сорулгалардан, түр үениң политиктиг ажык-дүжүүнден-даа улуг уjur-дузалыг. Чогум-на ындыг хамаарылга-биле Чазактың тургузуун өскертир болгаш кежигүннерин шилиир апар. Кол негелделер: харысалга, ажылының дээшти болгаш эки түңнелдерли. Кадрлар талазы-биле шийтирлерниң болгаш өскерилгелерниң үндэзини ол болур уjurлуг" — деп чугаалаан.

Тыва Республиканың Баштыңының болгаш Чазаның Даргазының хүлээлгезин түр када күүседип турар Владислав Ховалыг республиканың чамдык яамаларының сайыттарының албан-хүлээлгезин күүседир удуртукчуларны томуйлаан.

"Межегейхөмүр" хөмүр-даш компаниязы" КХН-ниң долгандыр хүрээлел талазы-биле инженери Григорий Ондарны Тыва Республиканың бойдус курлавырлары болгаш экология сайыдының

албан-хүлээлгезин күүседир кылдыр томуйлаан. Г.С.-Д.Ондар 1975 чылда Бии-Хем районга төрүттүнгөн. 1997 чылда Россияның улустарның найыралы университеттиң экология факультетин, 2006 чылда Томскиниң күрүне университетин дооскан. Күш-ажылчы стажы — 24 чыл. Ведомство шаңналдары-биле шаңнаткан.

(Уланчызы 2-ги арында). ➡

Бөгүнгү үндүрүлгедэ:

РФ-ТИҢ ПРЕЗИДЕНТИ-
ЗИ В. ПУТИННИҢ
ФЕДЕРАЛДЫГ ХУРАЛГА
АЙЫТКАЛЫ

3-5-ки арыннарда

ШЫЛГАЛДАЛАР
ЧООКШУЛААН

6-гы арында

ЧҮРЭЭМ ЫРЫН
ЫРЛАП ЧОРДУМ

7-ги арында

БУЯН-БАДЫРГЫ
ДУГАЙЫНДА

8-ки арында

ТЫВАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ХАЛАЖЫЛГАЗЫ БОЛГАШ ЧАА ТОМУЙЛААШКЫННАР

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Республиканың орук-транспорт комплекзиниң сайыдының оралакчызының албан-дужаалына орук тудуу, септелгези, ажаалдазы адырның ажилын удуртуп турган **Шораан Чыргал-оолду** орук-транспорт комплекзиниң сайыдына томуйлаан. Чаа сайыт орук ажилчынындан күш-ажылын эгелээнин Владислав Ховалыг онзалап айтып, чедишкннерни күззэн.

“Тываның Баштыңының албан-хүлээлгезин күүседип турар Владислав Ховалыгның меңээ бүзүрелин үнелеп тур мен. Орук адырында шиитпирлээр айтырылгар хөй, план езугаар ону кылыр бис. Бо үеде чедип алдынган өзүлдениң темпизин кошкатпайн, харын-даа ону улам шыңгырадыр апар. Моон мурнундагы көргүзүлгелеривисти улам бедидер сорулгаларывысты бо чылда чедип алыр бис. Федералдыг болгаш өске-даа немелде акшалан-

дырышкыннар дээш план езугаар ажилдарны чорудар. “Айыл чок шынарлыг автомобиль оруктары” национал телевилелде салдынган мурнады боттандырар ажилдарны нормативтиг байдалче кириери-биле комплекстиг ажилдарны уламчылаар” – деп, Шораан Чыргал-оол чугаалаан.

Ш. Чыргал-оол 1988 чылдың март 4-те Чеди-Хөл кожуунунуң Хову-Аксы суурга төрүттүнген, 2012 чылда Сибирьниң аргы-жылга оруктары күрүнө университетиниң «Автомобиль оруктары болгаш аэродромнар» мергежилин дооскан инженер.

Республиканың дугаары 1 эмнелгезиниң кол эмчизиниң хирургия талазы-биле оралакчызы **Анатолий Константинович Югайны** республиканың кадык камгалап сайыдының албан-дужаалын күүседип кылдыр томуйлаан.

Анатолий Югай Чөөн-Хемчик кожуунунуң Чадаана хоорайга төрүттүнген. 1997 чылда Казахстанның эмчи институтун дооскан. 23 чыл иштинде медицина адырынга ажилдаан. “Тыва Республиканың кадык камгалаалының алдарлыг ажилдакчызы” хүндүлүг аттыг,

ведомство шаңналдарлыг.

Тываның эрги чазаан халажылгаже үндүргенинге, ямыларның чаа удуртукчуларын томуйлаанынга таарзынган бижимелдер социал четкилерде база көстүп келгилзэн.

Шораан Чыргал-оолду орук-транспорт комплекзиниң сайыдынга томуйлаанынга хамаарыштыр “Экии, чаа улуг эрге-дуужаалга томуйлаткан сайытка ажил-ижинге чедишкнниг ажилдаарын күзедим. Көдээ суурларның оруктарын кылдырып көөрүн улуг идегел-биле дилеп бижип олур мен. Ылаңгыя Чөөн-Хемчиктин суурларының оруктарын. Үстүү-Хүрээ оруун эде чаартып асфальтыладыр, улаштыр Бажың - Алаакче, ында төөгүнүң малгаш шивээзи бар болгай, Пор - Бажың ышкаш, чон улаштыр барып сонургап көрзүн” деп бижимел Вконтактыда бар.

Анатолий Югайны республиканың кадык камгалап сайыдының албан-дужаалын күүседип кылдыр томуйлаанынга хамаарыштыр “О-о! Ылап-ла езулуг эмчини сайытка томуйлады! Ооң холдары “шын черинден” үнген, бажының мээзи база четчир болдур ийн” – деп, Чочай Папий-оол дээрзи бижзэн.

“Халажылгаже үнген Чазактын кижигүннери чаа сайыттар кабинетин четчелээринге шаптыктавас боор деп ынанып тур бис” – деп, Эльза Салчак идегелин илереткен.

“Бөдүүн чонга кандыг-ла-бир ажыктыг чүүлдерни кылып шыдаар чаа кижилер келзин, дөгейленип кааннар дыштанзын, олар алырын ап алган болгай. Боттарының эртем-билииниң аайы-биле ажилдап шыдаар кижилер Чазакка келир боор деп идегедим” – деп, Андрей Тапышпан бижзэн.

Шаңгыр-оол МОНГУШ.

КОЛ ЧҮҮЛ – ЧУРТТАКЧЫ ЧОННУ КАМГАЛАП АЛЫРЫ

Тыва Чазактын аппарат хуралына Росхереглелхайгааралдың ТР-де эргелелиниң удуртукчузу Людмила Салчак республикада эпидемиолог-тут байдал дугайында дыңнаткан.

Май 1-ден тура кызы-гаардан келген хамаатылар 5 хонук дургузунда 2 тестини эртер уjurлуг, харызын күрүнө дузанының порталында хууда кабинеттен уштуп алыр. Ооң-биле холбаштыр, ковидтиң өскерилген хевириниң биоматериалын Ыраккы Чөөн чүктүң чумага удур институтунче чорудуп турар. 7 материалдың 2-зи бадыткаттына берген, 2-зи бадыткатынмаан. Кижилер бүрүзү масканы кедери чугула. Массалыг хемчеглер эрттирериниң хыналдазынче кич-энгейни угландырган. Чижээ, субботада Чукковский аттыг ном саңына “Библиосумерки” деп акцияны эрттирип тургаш, санитарлыг дүрүмнерни сагывааны дээш, оларның ажил-чорудулгазын 7 хонук дургузунда соксадып каан.

Оон аңгыда, кызыгаар черлер чоогунга чумага удур хемчеглерни чорудуп, калчаа аарынынга удур тарылганы кылыры чугула дээрзин дыңнадып турар. Кол чүүл – чурттакчы чонну камгалап алыры.

Май 1-ден 9-ка чедир хемчеглерниң киржикчилери, оларның иштинде хөй-ниити чөмнелгезиниң ажилдакчылары, 72 шак иштинде тестилерни дужааган турар уjurлуг.

Бистиң корр.

АЙЫТКАЛГА ҮНДЕЗИЛЕТТИНЕР

Соңгулда бетиниң эң шыырак программасын безин соңгукчуларның үзел-бодалынга даянмайн, боттандыраары болдунмас. Ынчангаш “Чаңгыс демниг Россия” партиязы программалыг документиге санал-оналдар чыылдазын улус хүлээп алыр черлерни, волонтерлар төптөрүн, регионнарда партийжи телевилелдер шөлдерин таварыштыр чорудуп турар дээрзин апрель 22-де партияның Дээди чөвүлелиниң Бюрозунуң, Чиңгине чөвүлелдин Президиумунуң болгаш конкурс комиссиязының каттышкан хуралына партияның даргазы Дмитрий Медведев дыңнаткан.

“Бистиң программасыга ыяап-ла көргүзүп болгу дег ыңдыг чырык идеялары, хөй-хөй санал-оналдарны чырывыс чугула” – деп, ол медеглзэн.

Программалыг документиге мурнады көөр угланышкыннар Россияның Президентизи Владимир Путинниң Айыткалынга айыткан сорулгалар болур. Ооң иштинде – социал күрүнениң, экономиканың, газчыдылганың, экологияның, культураның болгаш даштыкы политиканың хөгжүлдезиниң айтырылары. Оларны чүгле программага айтып эвес, а ону кыска хуусаада долу хемчээлдиг үре-түннелдиг күүседир херек.

“Айыткалдың хоойлужудулга хандырылганының ажилын чорудуп, ону (соңгулда бетиниң программасын) төлээлекчи эрге-чагырганың бүгү деңгелдеринге улус-чон-биле сайгарып чугаалажыры эргежок чугула. Ону партияның депутат бүрүзү, фракция болгаш тус черде салбыр бүрүзү билген турар уjurлуг” – деп, Дмитрий Медведев чугаалаан.

“Айыткалды боттандыраарда, бирги элчегде он хире хоойлуларны хүлээп алыры негеттинер – май болгаш июнь айларның дургузунда олар бүгү хоойлу-

жудулга чадаларын эртер уjurлуг” – деп, партияның Дээди чөвүлелиниң бюро кежигүнү, Күрүнө Думазының даргазы Вячеслав Володин айыткан. Хоойлу бодарадыкчыларында “билишкн бар, сайгарар деп турар хоойлуларывыстың бүгү хемчээлин көрүзүп турар ажилдар планын ажилдап кылган” деп, ол медеглзэн.

“Чаңгыс демниг Россия” партиязы соңгулда бетиниң Программасынче регионнарда улуг хемчээлдиг инфраструктурлуг телевилелдерниң боттанылганын кирип турар. Ол дээрже чуртталга орансавазын, оруктарны болгаш көвүрүлгелерни тудары, коммунал четкилерин чаартыдыр. Ооң-биле чергелештир, кижилер бүрүзү “ол телевилелдерден бодун көөр, салган айтырыныга харыны алыр, ол бүгү тодаргайы-биле аңаа, ооң чурттакчылыг черинге чүнү берип болурун көрген турар уjurлуг” – деп, “Чаңгыс демниг Россияның” Чиңгине чөвүлелиниң даргазы Андрей Турчак медеглзэн.

Дүрген дуза станцияларының автопарыгын чаартыры, көжүп чоруур эмнелге комплекстерин болгаш школа автобустарын садып алыры – бо сорулгалар партия саадатпайн күүседир деп турар. “Чаңгыс демниг Россияның” регион салбырларының төлээлери техникага хе-

реглелдиг регионнарның картасын тургузуп, чыгдынган медээни Кадык камгалап болгаш Чырыдышкын ямылары-биле шүүштүрер. Маңаа бичежек хоорайларга болгаш ырак-узак районнарда бирги элчегиниң хандырылганын бээр.

Партияның Программасында күш-ажыл хоойлужудулгазының улам ыңай сайзырагайжыдылганын көрүп каан. Бо темага хамаарыштыр “Чаңгыс демниг Россия” хажык чок ажилдап турар. “Чоокку беш чылда күш-ажыл адырының улам ыңай чаартылганына холбашкан хөй санныг айтырыгларны шиитпирлээр апар бис. Ол дээрже “электроннуг документ эмгелели, бодун боду ажил-биле хандырткан кижилерниң юридиктиг эрге-байдалы болгаш оларны хөлезилеки ажилдакчылардан аңгылаары, социал эштежилгениң эрге-байдалын бедидери дээш оон-даа өске айтырыглардыр” – деп, Күрүнө Думазында “Чаңгыс демниг Россия” партиязының фракция удуртукчузунуң оралакчысы Андрей Исаев медеглзэн.

Партияның үш чадалыг Съездизинге Программаның телевилелин бараалгадыр. Ооң бирги чадазы июнь айда эртер. «Ооң соонда делегаттар-девисээрлерге үнүп, улусчу программаны хевирлеп тур-

гузарлар. Август айда Съездиниң ийиги чадазын чыылдырып, аңаа программаны бадылааш, парладып үндүрер бис. Сентябрь 19-туң соонда үшкү чада эртер, аңаа ажилды түңнээр бис” – деп, Андрей Турчак дыңнаткан.

Россия Федерациязының Күрүнө Думазының депутаты Мergen Ооржак РФ-тиң Президентизиниң Айыткалынга тайылбыры берип, Тыва Республикага хамаарыштыр эң хереглелдиг, чидиг чамдык угланышкыннарда доктааган.

– Чыл санында Федералдыг Хуралга Айыткалынга Владимир Путин социал адырже онза кичээлгейин угландырган. Демография политиказының хөгжүлдезинче, ажы-төлдүг өг-бүлелерни деткиринче, кадык камгалап, өөредилге системаларын бедик мергежилдиг кадрлар-биле хандыраарыне онза сагышты салган. Владимир Владимирович ажы-төлдүң, аныак аваларның, аныак өг-бүлелериниң, ажы-төлдүг өг-бүлелерин болгаш студентилериниң социал деткимчезиниң хемчеглерин чугаалаан. Бистиң Тыва ышкаш чаш уруглар хөйү-биле төрүттүнүп турар регионга ол бүгү хамаатыларга хөлчөк дузалыг.

Бо сорулгаларга Федералдыг бюджеттен немелде акша-хөреңгилерни үндүрүп бээр. Бис база боттарывыстың күрүнө программаларывыста бо айтырыгларже онза кичээлгейин угландырып турган бис. Ук угланышкынга дыка хөй чүүлдер бо хүннерде кылдынган, ам-даа кылыры негеттинип турар. Россия Федерациязының Чазаа-биле сырый кады ажилдажып тургаш, Россияның Президентизиниң салган сорулгаларын Тываның девискээринге боттандыраарывыс чугаажок дээрзинге бүзүрээр мен – деп, ол айыткан.

“Чаңгыс демниг Россия” партиязының Тывада салбыры.

Россия Федерациязының Президентизи Владимир Путинниң Федералдыг Хуралга АЙЫТКАЛЫ

(Төнчүзү. Эгези №30 "Шында").

Күштүг болуп турар федералдыг программаның иштинге база ВЭБ Хөгжүлдө банкызының курлавырларын барымдаалап тургаш, 2024 чылдың төнчүзүңгө чедир 1300-тен эвээш эвес чаа школаларны тудар, аңаа бир сая ажыг уруглар өөренир аргалыг болур. Ооң кадында дөрт чылдың дургузунда 16 муңдан эвээш эвес школа автобустарын садып алыр бис. Школа автобустарының дөгереги амгы үенин болгаш айыыл чок болур ужурлуг.

Эрткен чылдан эгелеп, класс башкылары шалыңыңа ай санында немелделерни ап турар. Ону кончуг шын, чөптүг шиитпир деп санаар мен. Эрткен чылын маңаа хамаарыштыр маргыжып чугаалажып турганывыс сактып тур мен.

Ынчалзажок менче "бисти чоп уттулган силер" деп ортумак профессионал өөредилгениң башкылары бижип турлар. Ийе, шынап-ла, уттулган болган бис. Ындыг болганда, чөптүг чорукту катап тургузар керек. Уткан чүүлдү эдип, техникумнарда болгаш колледжилерде өөредилге бөлүктөрүнүн кураторларыңа ай санында 5 муң рубль немелде акшаны төлээр.

Чоокку ийи чылда башкылар белеткээр дээди өөредилге черлеринин капитал септелгезинче болгаш техниктиг дерилгезинче немей 10 миллиард рубльди углаарын саналдап тур мен. Келир үениң башкыларының белеткелинче онза кичээңгейни углаарын Чазактан дилээр-дир мен. Дыка хөй товарылгаларда Россияның келир үези олардан хамааржыр.

Аныяк кижилерге амыдыралды уштап-баштажырыңа бистиң шылгараңгай өгбелеривис, оларның салым-чолу болгаш тиелелгелери, а ол ышкаш бистиң үежилеривис, оларның Төрзөн чуртунга ынаа, ооң хөгжүлдезинге кириген үлүг-хуузу орук айтыр сылдыс болур ужурлуг. Уруглар ада-чурттуң төөгүзү болгаш хөй националдыг культура-биле, эртем болгаш технологиялар, литература болгаш уран чүүл адырыңа бистиң чедиинкинеривис-биле калбаа-биле таныжар арга-шинектиг болур ужурлуг. Амдыгаа чедир чамдык школа номнарын ажып көргүлөй бээр-дир мен, ында бижеэн чүүлдерни кайгап-харап номчуур-дур мен, сактырга-ла, бистиң дугайында эвес ышкаш. Ындыг номнары та кым бижип турар чүве, кымнар ыңдыг өөредилге номнарын эрттирип турарың? Шуут кайгамчык-ла чүве! Чүнү-даа ында бижип каан боор, "ийиги фронт" дугайында дээш-ле баар, чүгө Сталинград тулчуушкунунун дугайында көңүс чүнү-даа чугаалаваан боор – амыдыралга мындыг чүүлдер база таварышкалар боор-дур. Шуут кайгап ханмас-тыр мен! Ону тайылбырлаар безин хөңнүм чогул.

Чоокку үш чылда 24 миллиард рубльди культура бажыңнарының, библиотекаларның, көдээ черлерде, Россияның төөгүлүг бичежек хоорайларында музейлерниң чаартылгазынче угландыраар деп саналдыг мен. Бо болза, база бир тоң чугула угланышкын-дыр.

Амгы үениң чургайлыг үндезининге дөгеревиштиң хөлчөк эки танырывыс "Билиг" ниитилелиниң ажылын катап хөдөлдирер керек. Сөөлгү чылдарда бирде ол ажилдап-даа турар ышкаш, чүгө улус ону тооксавастай берген ышкаш. Культура, уран чүүл болгаш чогаадылга адырында төлөвилелдерни деткиир керек. Маңаа хол-баштыр культура эгелээшкннеринин президент фондузун тургузар бис. Бо чылын-на ооң грантыларының күсели-биле конкурс үндезининге 1,5 муң ажыг чогаадыкчы командаларны акшаландыраар бис.

Бир ай болгаш 11 класстарның өөреникчилери шылгалдарны дужаап эгелээр. Оларның түңнелдери-биле, доозукчуларның 60 хире хуузу дээди өөредилге

черлеринде бюджет олуттарыңче дужаап кирип ап болур. Россияда ышкаш дээди билиге шак мындыг калбак, халас орук делегейниң өске арткан чаңгыс-даа чуртунда чок.

Чоокку ийи чылда ам-даа 45 муң бюджет олудун немей ажыдар бис. Ооң 70 хуузун Россия Федерациязының доозукчуларга хергелелдиг регионнарыңа бээр бис.

Бо чылдан эгелеп, Федерацияның субъектилеринде 100 хире дээди өөредилге черлери 100 болгаш оон хөй сая рубльдин грантыларын ап, ол акша-хөреңгиге студент технопарктерни, бизнес-инкубаторларны ажыдып, эртем-лаборатория баазанын болгаш программаларны чаартыр.

Бо чылды Эртемниң болгаш технологияларның чылы кылдыр чарлаан. Амгы делегейде эртемниң ужурдузазы канчаар-даа аажок бедик дээрзин билип турар бис. Ынчангаш 2024 чылга чедир Россия хамааты, оон иштинде кол, шинчилелдерге 1 триллион 630 миллиард рубльди федералдыг бюджеттен чоргузар. Ол база шупту чүүлдер эвес-тир.

Бис чурттуң хөгжүлдезинге аргажок чугула угланышкыннарның талазы-биле инновация программаларын ажилдадып кирип турар бис. Олар күрүнө ужур-уткалыг төлөвилелдерниң эрге-байдалын алыр. Чижек кылдыр оларның чамдызыңа аңгы доктаап көрейн.

Бирээде – санитарлыг болгаш биологтуг айыыл чок чоруктуң адырыңа идегелдиг күчүлүг халып биске турар ужурлуг. Ол чүү деп чүвөл дээрзин ам билир бис. Вакциналар, фармацевтикага керек бүдүмелдер бүдүрүлгезинге, ооң иштинде амгы үениң антибиотиктеринге тоомча чок халдавырларга удур эмнер, Россияның хамаарылга чок чоруун хандыраар керек. Хандыраар-хандыраарда, россияжи дериг-херекселдерни болгаш ада-чурттуң немелде чүүлдерин ажыглап тургаш кылыры чугула. Коронавирус ышкаш айыылдыг халдавыр тыптып келген товарылгада, Россия дөрт хонуктуң дургузунда аңаа белен турар ужурлуг. Ол үениң дургузунда боттуң тест-системаларын, ада-чурттуң үре-түңнелдиг вакциназын ажилдап кылгаш, оларны калбаа-биле үндүрүп эгелээр. Ындыг сорулгаларны мурнувуста салып алган бис.

Ийиде – энергетиканы сайырадырыңа чаа комплекстиг хемчеглер биске керек. Водородтуг энергетика база энергия чыккычылары дээн чижектиг кедилги угланышкыннарга атомну үүрмектээринге чаа шиитпирлер керек.

Үште – агаар-бойдустуң өскерлишкннеринин чөңгээзинге харыылап, аңаа көдээ ажил-агыын, чуртталга-коммунал ажил-агыын, бүгү инфраструктураны ижиктирип, углеродтуг бок-сакты арыглаарының талазы-биле адырны тургузуп, хирленишкннеринин хемчээлин чавызадып база бо адырга шыңгы хайгаарал-шинчилелдерни кириер бис.

Бистиң чаа энергетикавыс, чаа фармацевтикавыс, агаар-бойдус айтырыгларын шиитпирлеп турарывыс бүгү экономика адырларын болгаш социал адырны комплексти-биле чаартырыңа улуг идиг болуп турар. Ол дээрге акша-шалың төлөвири эки амгы үениң ажылчын туруштарын тургузарыңче дөрт орук-тур.

Эрге-чагырганың деңгел бүрүзүнүң, бизнестин, хөгжүлдө институттарының, Россияның эртемнер академиязының күженишкннери кол, төп сорулгага – бистиң улузувустуң амыдыралының шынарын бедидеринге чагырткан турар ужурлуг. Долгандыр турар хүрээлелди камгалаарының адырыңа бистиң туружувус өскерлиш чок болгаш аңаа эдилге-чазалга кылдымас.

Өске оруктар кандыг айыылга чедирип болурун Норильскиге, Усолье-Сибирскиге болгаш чамдык өске-даа

черлерге чоокта чаа болгулаан болушкуннар көргүстү. Мында чурттап турар кижилерге албан дузалажыр бис, ыңдыг чергелиг экологтуг хай-халаптарны моон соңгаар болдурбазы күзөңгич.

Чыгдынган хоралыг бок-сакты аштап-арыглаар бүдүрүлгелерниң ээлериниң саң-хөө харысалгазын тодарадыр хоойлуну хүлээп алырын далаштырып турар мен. Мында негелде эң бөдүүн дыңналыр: бойдустуң күсели-биле орулга ажилдап ап турар болзуңза, арты-мурнуң хынанып, аштап-арыглан. Маңаа кончуг шыңгы туруш негеттинер.

2024 чылда чурттуң эң улуг 12 индустрия төвүнүн агаарже хоралыг артынчылар бүлгүрериниң хемчээли 20 хуу чавызаар ужурлуг. Бис ол дугайын чугаалап турган бис. Бо сорулганы шиитпирлээрде, үлөтпүрнү, чуртталга-коммунал ажил-агыын, транспортту, энергетиканы үндезини-биле чаартыр керек. Бүдүрүлгө черлеринин экологтуг чаартылгазын көрүп турар төлөвилелдерни ыяап-ла деткиир бис.

Эрткен чылын экономиканы деткири-биле кижикөрүп көрбээн курлавырларны чарыгдадывыс, ооң иштинде чигелделдиг чээлилерни шалың төлөвиринге берип, беш сая ажыг ажылчын туруштарны кадагалап арттырдывыс. Ук программа үре-түңнелдиг болган, ооң ыңдыг болганының ужуру чүдөл дизе, бизнес харысалгалыын көргүзүп, бодунуң коллективтерин кадагалап арттырып алыр дээш болдунар-ла чүүлдерни кылган.

Харалаан, кызырылданы шуут чорутпайн баар арга чок болган. Ажылын чидирген кижилерге кайы хире бергезин билип тур мен. Бо чылдың төнчүзүңгө чедир күш-ажыл рыногун катап тургузар сорулга Чазактың мурнунга салдыган. Улус турум шалыңны ап эгелезин дээш ол сорулганы эртежик күүседирин кызыдар керек. Чаа ажылчын туруштарны хевирлээрин деткири-биле күрүнө сайгарлыкчы эгелээшкнни шаңнап-мактап, хууда инвестицияларга идигни бээр.

Эрткен чылын биче болгаш ортумак бизнеске камгаладылга дадывырын ийи катап, 30 хуу турганындан 15 хуу чедир чавызаткан бис. Бо шиитпирни доктаамал үндезинге ажыглаар ону эдип-чазаары болдунмас. Чазакка бир ай хуусааның дургузунда биче болгаш ортумак сайгарлыкчы чорукту деткириниң талазы-биле немелде санал-оналдарны кириерин дагып тур мен.

Экономика адырында өске шиитпирлерниң дугайында каш сөс чугаалаайн.

Бирээде – тудугнуң болгаш өске-даа адырларның эргижирзэн норма-чижектерин база негелделерин бокче октапкан бис, ажык-дүжүү чок кевин-херекчөк хыналдалардан ойталадывыс, ынчап келирге алдыган темпирлерни күштөлдирери, ажил-агыжы байдалдың көргүзүлгелерин тода, билдингир болдураар керек.

Оон аңгыда, чиг-эт-биле ажилдавайн турар экспорттарның ажылының байдалын көскүзү-биле бөдүүнчүдөр керек. Бо оруктап каш чыл улаштыр чоруп олур бис, ынчалза-даа валюта контролюнун адырыңа артык кызыгаарлаашкыннарны ол экспорттардан уштур керек. Чидиг айтырыгларның бирээзи ол. Шак ыңдыг чурум бо чылдың июльдан ажылдап эгелээр ужурлуг. Хоойлужудулгаже эдилгелерни часкы сессияда-ла дарый кириер керек.

Ийиде: сайгарлыкчының салым-чаяаны – ол дээрге, бирги ээлчегде, чаякчының салым-чаяаны-дыр, долгандыр турар амыдыралды экижидер дээн, чаа ажылчын туруштарны тургузар дээн чүткүл-дүр. Ындыг хөөннү күрүнө ыяап-ла деткиир.

(Уланчызы 4-5-ки арыннарда).

(Төнчүзү. Эгези 3-кү арында).

Рынок байдалы хүнүнүң-не өскөрүп турар амгы делегейге бизнеске айылдың деңгели бедик болуп арттышаан. Ылаңгыя узун хуусаалыг төлевилелдерге хамаарыштыр. Оларның үрө-түннелдин хамаатыларга кандыг чаа барааннар, ачы-дуза, технологиялар тургустунганындан, чуртка, регион бүрүзүңгө хамаарыштыр кандыг арга-шинеңтер тургустунганындан үнелээр бис.

Тускайыттыг инвестиция керээлеринин механизми ам безин сайыраңгайжаан, капитал салышкыннарын камгалаарының база аңаа идиг бээринин дугайында дугуржулгалар көстүп келген. ВЭБ-тиң баазаныңа хөгжүлдө институттарын каттыштырды. Оларның сорулгазы болза, хууда капитал салышкыннарын айылың чавызадыр, амгы үеде ажилдап турар "Төлевилел акашландырышкынының фабрикасы" төлевилелдин иштинге чаа рыноктарны база инвестиция программаларын тургузарыңа дузалаары. Бөгүн ооң ажылында инвестициялары үш триллион рубль түңнүг 40 ажыг саарылгалыг төлевилелдер бар.

Үште – экономика адырыңа хамаарышкан бүгү кол шийтпирлерни ажил-агыжы ниитилежилге-биле сүмележип тургаш, хүлээп ап турар бис. Ындыг практика сөөлгү он-он чылдарда тургустунган. Немелде саң-хөө хемчеглери үрө-түннелдиг болуруңа бүзүрөп турар бис.

Маңаа кончук чугула чүдүлү чугаалаан, шүңмө. Херек кырында ында чаа чүвө чок, бизнес ону хөлчөк эки билер. Бистиң таваржып турар бергедээшкенин турзажок, бо чылын корпоративтиг секторнун орулгазы хөлчөк улуг болуп деп идегеп турар. Ол орулганы канчаар чарыгдаларын көөр-ле бис ыйнаан, ону барымдаалап бо чылды түңнөп тура, үндүрүп хоойлузунга чазалгалар кириер чадавас бис. Маңаа хамаарыштыр Чазактан тодаргай санал-оналдарны манап тур мен.

Эрткен чылын бис бюджет чарыгдалдарын көскүзү-биле улгаттырып, ооң-биле чергелештир күрүнө саң-хөөзүнүң турум чоруун кадагалап арттырган бис. Чазак Төп банк-биле кады харысалгалыг саң-хөө политиказын улам ыңай чорудар уjurлуг. Макроэкономиктиг турум чорукту хандыраары, акашаның үнө чокталыр чоруун доктаадып, тургускан хемчээлдерге тудары – мырыңай тоң чугула сорулга. Ол, чугаажок, шийтпирлеттинер, бодаар мен.

Ооң-биле чергелештир бюджеттиң арга-шинеңтеринин болгаш бистиң курлавырларының күсели-биле инфраструктураже инвестициялар кирилдезин деткир, а ол ышкаш регионнарга хөгжүлдениң чаа чүдүлдерин тыпсыр аргалыг апаар бис. Оларны ажилдадырда, хоойлууга эдилгелер кылыры негетинер. Парламент фракциялары: «Чөптүг Россия», РЛДП, РФКП болгаш «Чаңгыс демниг Россия» оларны деткир дээр-зинге идегээр мен.

Мооң-биле холбаштыр хамчыктың аар-берге үезинде харысалгалыг болгаш патриотчу хөөн дээш чурттуң тургузукчу хей-ниити күштеринге өөрүп четтирип турар мен. Ындыг чүүл Россияның күрүнениң болгаш политиктиг системасынга турум чорукту хандырган. Ооң дөгережи кезээде чугула, ылаңгыя Күрүнө Думазынче, эрге-чагырганың өске-даа органныңче соңгулдаларын бүдүзүндө, чүге дизе улуг хемчээлдег ажилдар манап турар болгай.

Чурт бурунгаар хөгжүп олурар, ону чүгле Россия Федерациязының регионнары хөгжээн турда чедип ап болур. Бодунуң харылап турар региону чедишкенин, тодуг-догаа болзун дээш, кызып турар Федерация субъектизинин удуртукчузунуң чүткүлү деткимчени алып уjurлуг.

Чүнүң-даа мурнунда саарылгалыг чээлизи эмин эрттир бедик регионнарга дузалаар херек. Маңаа хамаарыштыр мындыг чүдүлү саналдаар-дыр мен: Федерация субъектизинин бүгү саарылгалыг өрелеринин хемчээли боттун орулгаларындан 25 хуу алып турда, ону 2029 чылга чедир дуглаар хуусаалыг бюджет чээлизи-биле солуур.

Оон аңгыда, хамчыкка удур хемчеглеринин күүселдези-биле эрткен чылын регионнарга берип турган бюджет чээлилеринин, ам бюджет чээлиери апарган, төлээр хуусааларын соңгаарладырын саналдаар-дыр мен. Мен бодаарымга, ол бүгү чөптүг болгу дег. Ындыг чээлиерни төлээр хуусаазы ийи ай болгаш, июль 1-де төнөр дээрзин сагындырып каайн.

Чыгынып келген өрелеринин төлээр хуусаазының соңгаарладышкынын регионалдыг экономикаларның бот-хандыртынар чоруун бедидеринче угландыраар херек дээрзин база катап демдегеп тур мен, оон аңгыда, Федерация субъектилеринге хөгжүлдениң бот-хандыртынар чоруун бедидер көңгүс чаа чепсээн саналдаар деп турар бис. Ол чүү деп чүвөл? Ол дээрге чылда үш хуудан көвүдөвес ставкалыг, 15 чылдың дургузунда төлээр хуусаалыг инфраструктурлуг бюджет чээлиери деп адаарымыс чээлиер-дир. 2023 чылдың төнчүзүңгө чедир 0,5 триллион рубль ниити түңнүг ыңдыг инфраструктура чээлиерин бээр деп турар бис.

Оңа кичээңгейни мынаар угландырып тур мен: инфраструктурлуг болгаш бюджет чээлиерин Федералдыг казначействонун хайгааралы-биле федералдыг деңгелге чүүл-бүрүзүнүн экспертизанын эрткен тодаргай төлевилелдерге бээр. Мооң-биле холбаштыр регион удуртукчуларыңа болгаш Чазакка чугаалап тур мен:

дес-дараалашка, тода ажилдап көрээлиңерем че. Бо бедик индирден шыңгы азы доңгун сөстөр чугаалака-савайн тур мен, ыңчалза-даа ук төлевилелдерни өй-шаанда боттандыраар дээш бүгү-ле чүүлдерни кылыр херек, чуруктарлыг саазыңнар тудуп алгаш, Чазакка маңаан ажы чок. А Чазак бодунуң ээлчээнде оларны хөлчөк дүрген ажилдап кылгаш, хожудап, утказын бил-бейн турар регионнарга дузалажыр херек.

Төлевилелдерниң хемчээлдери аңгы-аңгы болуп болур, ыңчалза-даа оларның кол сорулгазы – кижилерге бараан болуру, оларга чаа арга-шинеңтерни аядары болур. Чижээлээрге, бистиң улуг компанияларымыс ажилдап турар Ямал-Ненец округту ап көрээли, саналдаан механизмниң дузазы-биле ол Соңгу чүктүң делгеминге орук тудуун чорудуп болур. Ол демир-орук шугуму Арктиканың байлак курлавырларының шүңгээлдезинге идигни бээр. Бо төлевилелди шагда-ла ажилдап кылып турган, ыңчангаш аңаа херек арга-шинеңтер дөгере бар болганда, ону ажилдадыры чугула. Адаккы Новгородту чижекке ап көрээлиңер: метро тудуунуң хөгжүлденин, хоорайның төп кезээн чаартыр ажилдарны уламчылаар арга-дуржулга аңаа тыттып келир. Челябинск – бистиң сая чурттакчылыг хоорайларымыстың бирээзи – метрополитен тудуунуң шагдакы төлевилелин үндөзін болдуруп алгаш, транспорт системанын чаартып ап болур. Краснояркка, өске регионнарга хамаарыштыр шак ыңдыг төлевилелдерниң дугайында база утпаан мен.

Инфраструктураның калбак хемчээлдиг хөгжүлдөзү тудуг адырыңа көңгүс чаа сорулгаларны салып турар. Эрткен аар-берге чылын безин ол үзүктелишкени чок ажилдап, 80 сая ажыг дөрбөлчин метр чуртталга шөлүн ажылгалла кириген. Эки түңнел-дир. Хей туткан тудумна, россияжи өг-бүлелер хей чуртталга шөлүн алырлар. Ыңчап келирге, ук сорулга кончук идээркек, ол идээр-кек сорулга, ону мооң мурнунда база чугаалап турган бис, кайнаар-даа эстип-тайлы бербээн. Аңаа дүүштүр чылдың-на 120 сая дөрбөлчин метр чуртталга шөлүн ажылгалла кириер болуп дугурушкан бис. Маңаа амы-хууда чуртталга тудуун деткиринин тускай механизм көөр херек.

Улуг калбак тудугларга хамаарыштыр алырга, «ДОМ.РФ» деп хөгжүлдө институту облигацияларны тарадып непередир арганы дамчыштыр саң-хөө рыногунуң курлавырларын кириштирер. Ындыг механизм ажилдап кылдырган болгаш багай эвес ажилдап турар. Ону тудугжуларга сорулгалыг чээлиер хевирлиг саналдаары чугула.

Маңаа чүнү чугулаалап, онзалап демдеглексээри күзөңгил: федералдыг бюджеттиң субсидияларының күсели-биле «ДОМ.РФ» хөгжүлдө институту тудугжуларга эң чавыс ставкалыг – чылда үш-дөрт хуу – чээлиерни берип болур апаар. Шенелде төлевилелдерни Тула, Тюмень, Сахалин областарыңа, Кузбасска ажылгап көргөн.

Хоорайларның болгаш суурларның чаагайжыдыл-газы, чуртталга тудуунуң өзүлдөзи – регионнарның хөгжүлдөзүнүн чугула угланышкыны ол. Ооң дугайында чугаалап тура, хамаатыларның хүн бүрүдеги ажаанзыралдарын уттуп болбас уjurлуг бис. Бөгүн дыка хей өг-бүлелер амдыгаа чедир билдинмес чылда-гааннарның ужун газ четкизи коштунмаан чурттакчылыг черлерде чурттап турарлар. Херек кырында хоолалар бар ышкаш, ыңчалза-даа бажың-балгатта газ чок.

Ындыг өрөгелерни газчыдарының талазы-биле чиге планын регионнар-биле кады ажилдап кылырын Чазактан дилеп тур мен. Маңаа «Чаңгыс демниг Россияның» эгелээшкенин деткип тур мен: чурттакчылыг черлеринин чер участоктарының кызыгаарыңа чедир газты шөйгени дээш кижилер төлөвөс уjurлуг.

Регион бүрүзүңгө хамаарыштыр энергияның чедин-

гир болгаш арыг үндөзін-дөстөрүн саналдаар уjurлуг бис. Регионнар удуртукчуларыңа келир чылдан тура боттандырып болур хөдөлишкенин планын ажилдап кылырын дагып тур мен, ол ажилдарны Чазак аайлап-таарыштырар.

Камчатка крайының чурттакчыларын болгаш бүдүрүлгелерин газ-биле узун хуусаада хандыраары-биле Камчаткага газ хүлээп алып озалааш инфраструктураны тударын көөрү чугула.

Бис регионнарга чүгле хөгжүлдениң чаа чепсек-херекселдерин эвес, а эң чидиг айтырылганы шийтпир-лээринге, улус-чоннуң амыдыралының деңгелин бедидеринге тоң чугула херек федералдыг курлавырларны чоргузар бис.

Ам Федерация субъектилеринин инфраструктурлуг чээлиеринин күсели-биле ыңдыг тудугларның темп-лерин улгаттырып болур апаарлар. Инфраструктурлуг чээлиер-даа, Национал чаагай чорук фондузунуң курлавырлары-даа Россияның бүгү регионнарыңа бир деңге ажилдаар дээрзин сагындырып каайн.

Туризм адырыңа бистиң база бир чаа төлевилеливис. Чоокку үеде аалчылар өргээлери болгаш өске-даа туристичи инфраструктура тударыңа база оларны чаартырыңа чиигелделиг чээлиер программанын ажилдадып кириер бис. 15 чылга көрдүнгөн чээлиеринин ставказы чылда үш-беш хуу болур. А инфраструктурлуг чээлиер курлавырларының күсели-биле өске-даа харылзашкак туристичи хевирлер бөлүү идигни алып.

Россия – өзүлүг өңүктөргө кезээде ажык эвилең чурт. Бут-бөмбүүңгө делегей чемпионнады болуп турар үеде чүү болуп турганын утпаан боор силер. Хамчык-биле байдал чүгээртээр-ле, күштүг болуп турар кызыгаарлаашкыны албан уштур бис, ыңчан черниң ужу-кыдыындан сая-сая туристер биске четкилеп кээр. Сорулга тодаргай болгаш билдингир: Россияның иштинге аргыжар чөпшээрелди дөрт хонуктуң дургузунда ырактан электроннук хевирге долдуруп алыр.

Бүгү-делеги ареназыңа Россияның чорудуп турары политиказының уjur-утказы болза – ол дугайында Айыткалды төндүрүп тура каксы чугаалаксадым – тайбыңны болгаш хамаатыларның чаагай чоруун, чурттуң турум хөгжүлдөзүн хандыраары болур. Мында Россияның эрге-ажыктары, чугаажок, бар болбайн аан, ыңчалза-даа оларны делегей эрге-хоойлуларын сагып тургаш, камгалап, туржур бис. А кым-бир кижини мындыг бөдүүн чүдүлү сагышты-биле билбейн, чугаалажырын күзевейн, кончуургап, бодун тогдунар хөөннү илеретсе, Россия, бодунуң туружу дээш туржур арганы тып алып.

Харалаан, ооң-биле чергелештир чылдагаан чок черге хоойлу-дүрүм сагывайн, политиктиг хемчеглер алырыңа, күш дөгөп, өскөлөргө бодунуң туразын көргүзөр оралдажышкыныңа делегей чаңчыгып бар чыдар. Бо хүннерде ыңдыг практика база бир кончук айылдыг хевирге хуулуп бар чыдар – Белоруссияга чоокта дорт күрүнө эргилдезиниң оралдажышкыны болгаш ол чурттуң Президентинин өлүреринин хөйге билдингир барымдааларын чугаалап турарым ол. Мындыг дерзии аажылаашкыны коллективтиг Барыын чүк деп адаары-выс чурттар ойтур шаппаан. Чүү-даа болбаан ышкаш серт чок олурарлар.

Чижээлээрге, Украинаның Президентини турган Януковичиге азы Венесуэлада Мадурога хамаарыштыр чүнү-даа чугаалап болбайн аан. Кижини бүрүзүнүң оларга хамаарылгазы аңгы-аңгы болгай. База катап катаптап каайн, чепсектиг эргилдениң дузазы-биле эрге-чагыргадан дүжүрткен, ооң уламындан өлүртүр часкан Януковичиге кандыг-даа хамаарылгалыг болуп болур-ла ыйнаан. Белоруссияның Президентини Александр Григорьевич Лукашенконун политиказыңа холбаштыр үзөл-көрүштер база аңгы-аңгы. Ыңчалза-даа күрүнө эргилделерин

организаастары, политиктиг өлүрүшкүннөң, ооң иштинде күрүнениң дээди албан-дужаалдыг кижилериниң, планнары – өй-кызыгаарын эрте берген хөлүн эрттир чүүлдер-дир.

А күрүнө эргилдезин Белоруссияга кылырын, шынап-ла, оралдашкан болза канчаарыл? Ол бүгү хөдөлишкүннөң ынаар углай чоруп олурган болгай. Чеже кижичагыдаар турганыл? Ооң соонда Белоруссияның салым-чолу канчаар баар турганыл? Ооң дугайында кым-даа бодавайн турар.

Украинага күрүнө эргилдези болуп турда, ооң дугайында бо чуртта кым-даа бодавайн турган.

Ооң-биле чергелештир Россияга хамаарыштыр чөңгээлер соксавайн турар. Чамдык чурттарда чүдек чаңчыл турумчу берген – чылдагааның, чылдагаан чок-даа черге Россияны балдырлаар. Спорт, ооң чаа хевири дижи – кым эң-не ыткыр шуугап эгелээр ийик.

Мооң-биле холбаштыр бодувушту хөлчөк тыртылчак алдынып турар бис, оюн-баштак чок чугаалаар чүве болза, эмин эрттир биче сеткилдиг. Чамдыкта-чамдыкта чөңгээлерге, ажык калчаараашкыннарга шуут-ла харылавайн турар бис. Делегей чугаалажышкыннарының шулту киржикчилери-биле эп-чөптүг харылзааларны тударын кызыдып турар бис. Боттуг амыдыралда чүү болуп турарын көрүп тур бис, ында-мында Россияны оон-моон балдырлап турар деп демин чугааладым. Ол-ла дораан оларны долгандыр, Шерханны долганы ышкаш, үүрмек табакилер бодунуң хайыраатызын чапшаалаар дээш, улужуп-ла эгелээрлер. Канчаарга-даа, Киплинг улуг чогаалчы чораан-дыр ийин.

Бис, шынап-ла, делегей чугаалажышкыннарының шулту киржикчилери-биле эп-чөптүг харылзааларны тударын кызыдып турар бис, харын-даа ыңдыг харылзаа тудары болдунмай турарлар-биле база. Бистиң ыңдыг ча-

агай күзүшкүннеривисти хүлээп көрбейн, бистиң оовушту тоомча чок чорук азы кошкаа кылдыр санап, бодунуң туразы-биле хамык көвүрүглери өрттедип азы чазылдырыптарын күзеп чоруур деп кым-бир кижича бодап чоруур чүве болза, Россияның аңаа харызы дүрген болгаш доңгун болур. «Кара дашка хары-ылыг» деп чүве бар.

Федералдыг Хуралга чыл санында Айыткалымга Россияның Чепсектиг Күштериниң быжыглалы болгаш сайыраңгайжыдылгасы доктаамал чоруп турарын демдегелевин баар арга чок болдум. Ооң иштинде онза кичээңгейни шериг өөредилгезиниң сайзы-

ралынче углаары чугула.

2024 чылга чедир шериглерде амгы үениң чепсээниң болгаш техниканың үлүү барык 76 хуу болур – эки көргүзүг-дүр. Ядролуг чепсектиг үш улуг күрүнениң ортузунга 88 хуу ажык болур.

Дайынчы дежурныйлаашкында ам безин диптер аразының ыракшылдыг «Авангард» деп, үндөн каш катап дүрген ракета комплекстери, «Пересвет» деп лазерлиг чепсек турар, а «Сармат» деп диптер аразының аар баллистиктиг ракеталары-биле четчетелтинген баштайгы полк бирги дежурныйлаашкынче 2022 чылдың төңчүзүндө план ёзугаар үнөр.

«Кинжал» деп, үндөн каш катап дүрген ракеталар-биле чепселгенген авиакомплексстерниң, демин адааным «Кинжал» болгаш «Калибр» деп, үндөн каш катап дүрген, часпас адар ракеталар-биле дериттинген корабльдерниң саны көзүлдүр-ле өскөн. Чоокку үеде «Циркон» деп, үндөн каш катап дүрген ракетаны дежурныйлаашкынга салыр. Чепсектиг Күштериниң сайзыралының планнарынга долузу-биле дүүштүр амгы үениң дайынчы комплекстериниң, ооң иштинде «Посейдон», «Буревестник» болгаш өске-даа системаларының ажылдап кылышкыны чоруп турар.

Чаа хевирниң дайынчы системаларын тургузарынга, амгы үениң ядролуг күштериниң хөгжүлдизинге мурнакчы рольду ойнап турар болгаш, Россия стратегтиг чепселгенишкынниң, ханы турум чоруктуң хандырылгасы-биле холбашкан айтырыглары кады олуруп алгаш сайгарып чугаалажырын партнёрларга негелделии-биле сүмелеп турар.

Ядролуг чепсектиг беш чурт маңаа онза харысалгалыг. КНО-нуң Айыыл чок чорук Чөвүлелиниң доктаамал кежигүннөри болуп күрүнелерниң удуртукчуларының

амы-хууда ужуражылгаларын эрттирериниң дугайында эгелээшкынни эрткен-не чылын саналдап кириген бис, ол санал черле бүдө бээр дээрзинге бүзүрелдиг мен. Ук ужуражылга хамчыкка удур байдалдар чогумчалыг апаарга-ла эртер.

Россия күрүнелер аразында кады ажылдажылгага кезээде ажык. Делегей ажыл-херектеринге Каттышкан Нациялар Организациязының кол ролун кадагалап арттырар болгаш быжыглаар дээш, дес-дараалашкак хөдөлип, регионалдыг чөрүлдээлери эптеп-тарышты-рарынга деткимче көргүзерин, Ливия-биле политиктиг чугаалажылганы эптеп-чөптүг болдурарын кызыдып турар бис. Россия Даглыг Карабахка чепсектиг чөрүлдээни соксадырынга кол рольду ойнаанын билир силер.

Евразийжи экономиктиг эвилелдин иштинге бистиң ниити төлевилелдеривис экономиканың өзүлдизин хандыраарыңча база хамаатыларның чаагай чоруун болдурарыңча угланган. Ооң-биле чергелештир транспорт-логистика коридорларын хөгжүдери дээн чижектиг чаа солун угланышкыннар тыптып турар. Олар евразийжи кады ажылдажылганың быжык чөлөңгизи апаар дээрзинге бүзүрээр мен. Ук делгем ажык каттыжышкынның россияжи идеялары амыдырал кырында боттанып турар.

Бөгүнгү чугаамны кадык камгалал адырында чидиг айтырыглардан эгелээн мен, ону доозуп тура, дараа-зында чүүлдерни чугаалаксадым. Делегейде кым-даа кижича кыдыг айыыл-биле үскүлөжи бээрин бодавайн чораан. Ынчалза-даа бис хамчыктың айылын ойтур шавар дээш, болдунар-ла чүүлдерни кылган бис. Бистиң чуртувустуң кадык камгалалында, эртеминде, өөредилгезинде, үлетпүрүндө ойтур шавышкынны бериптер хире идегелдиг арга-шинең бар.

Бис ам-даа бурунгаар шимчээр ужурулуг бис. Бис хөгжүлдениң национал төлевилелдерин тодаратты-выс. Хамчыктың чөңгээзи бистиң ажылывыска чамдык боттуг эдилгелерни киригени чугаажок болбайн аан. Бөгүнгү Айыткалда демография, өг-бүлени деткириниң, яды-түрөңги чорук-биле демиселдин база хамаатыларның орулгаларын бедидериниң, ажылчын туруштарны тургузарының болгаш күрүнө эргелеп-башкарылганың чаа шынарының талазы-биле даалгалар бердинген.

Россияның социал-экономиктиг хөгжүлдизиниң чаа инициативаларын белеткеп тура, бо сорулгаларже кичээңгейни чидиглендирерин, бо чылдың июль 1-ге чедир чогуур санал-оналдарын кириерин Чазактан диледим.

Чазактың киригени санал-оналдарын Күрүнө чөвүлелиниң хамаарышкан комиссиялары-биле, бистиң ажыл-агыйжы каттыжышкыннарывыс, эксперттеривис болгаш Хөй-ниити палатазы-биле кады сайгарып, чугаалажыр бис. Шак мындыг калбак чугаалажылганың түңнелдери-биле моон ыңайгы саң-хөө база организа-застыг хөдөлгилерге төңчү шиитпирлерни стратегтиг хөгжүлдө болгаш национал төлевилелдерниң талазы-биле Чөвүлелдин хуралыга хүлээп алыр бис.

Кичээңгейлиг дыңнааныңар дээш четтирдим.

Россияның Президентизиниң Айыткалынга хамаарыштыр

Дээди Хурал Даргазының оралакчызы, «Чаңгыс демниг Россия» партиязының парламент фракциязының удуртукчузу Ирина Бадырғы:

Президент В.Путин ниитилелдин социал адырынче кичээңгейин угландырып турарыңа дыка таарзындым. Ол дугайында өг-бүлелерге болгаш школачы ажы-төлге, берге байдалда иштиг-сааттыг херэзженерге, долу эвес өг-бүлелерге хамаарыштыр хемчеглерни чорудуп, деткип турарыңдан илдең.

Кадык камгалалыңга хамаарыштыр ылаңгыя дүрген дуза чедирилгезиниң шынарын экижидип, чаартыры көрдүңген. Күрүнениң санитар-биологтук байдалының айыыл чок чоруун хандыраары. Халдавырлыг аарыглардан баш удур камгаланыры-биле вакцинация ажылдарын кылып, чоннуң иммунитетин көдүрери. Бо бүгү национал төлевилелдер-биле кады чоннуң узун назылаарын чедип алыры болуп турар.

Ортукам өөредилге черлеринде куратор башкыларга немей шалың төлээр болгаш регионнарның чурттакчыларынга дээди өөредилге черлеринде бюджет олуттарже өөренип кирерин ооң мурнундаазыңга көөрдө, чиик кылып кааны база ажы-төлдү эртем-билигге чедирип, өөредип алырыңа эптег байдал. Социал-политиктиг адырга хамаарыштыр Россияның күш-ажыл рыногу бо чылдың төңчүзүңге чедир шиитпирлеттинген турар ужурун, эртем болгаш шинчилел ажылдарыңча чүгле федералдыг бюджеттен безин 1,5 триллион акшаны чорудар дээнин база онзазындым.

Культураже база кичээңгейни салган. Ол дээрже

культура адырыңга чаа эгелээшкүннө-биле ажылдаар Президент фондузун тургузары. Оон ыңай экологияга хамааржыр теманы база оюп эртпээн. Тудуг ажыл-агыйын болгаш биче бүдүрүлгелерге, инфраструктураларны сайзырадыры-биле кредиттерге, хууда бизнесерге болгаш регионнарга туризмни сайзырадырыңча кичээңгейни угландырганы кончуг эки. «Россия кымның-биле-даа бактажыксавайн турар. Ынчалза-даа херек үеде дүрген болгаш шыңгы харыга белен» деп даштыкы политика дугайында каш сөстү база немеди. Ынчап кээрже түңнелинде, Россияның Баштыңының эң-не кол даалгазы дээрже чоннуң орулгаларын көвүдөдип, амыдыралын экижидери, а чединмес чорукту кызыраары болуп турар-дыр.

Кызыл хоорайнын чуртакчызы, хүндүлүг дышта-нылгада Раиса Кечил:

Чыл санында Россияның Президентизи Владимир Путинниң Айыткалын улуг со-нуургал-биле дыңнаар кижича мен. Бо удаада база дыңнааш, өг-бүлөгө хамаарыштыр чүүлдерни дыка онзазындым.

«Кандыг-даа күрүнениң кол байлаа – кижича. Ынчангаш кижини камнап алыр» – деп турганын бо чурттап келген назынымда бир дугаар дыңнап тур мен. «Ажы-төлдүң кижича болуру ада-иенден хамааржыр. Ынчангаш башкылар деп хөлүн эрттир-бейн, ада-иениң хүлээлгезин улгаттырар» дээнинге база дыка таарзындым. Өг-бүлени, ие-чашты ыңчаар үнелеп турганын черле сагынмас-тыр мен. Амгы үеде өг-бүлени, ажы-төлдүң төрүттүнүп, өзүп, көвүдээрин деткип, оларга социал деткимчелерни төлээр дугай-

ында чугаалааныңга өөрүүр кижича-дир мен. Күрүнө өг-бүлөгө, чаш ажы-төлчө кичээңгейин угландырып турар дээрже-ле кижиниң үнөзүн бедидип турары ол. Ооң мур-нунда «ону кылыр, мону кылыр, кижиниң хүлээлгези...» деп-ле чугаалар дыңнаар чордум.

Хамыктың мурнунда бир дугаар черге кижича турар ужурулуг деп санаар мен. Ынчангаш В. Путин даргавыстың бо айтырыга хамаарыштыр Айыткалын чүүлдүзүнүп, деткип тур мен.

ТР-ниң ниитилелдин кадыкшылы болгаш медицина профилактика төвүнүң чүрек эмчизи Солаңгы Монгуш:

Россия Федерациязының Президентизи В. Путин чоннуң кадыкшылыңча улуг кичээңгейни салып, кандыг-даа аарыгларны болдурба-зы-биле баш удур диспансеризацияны чорудар дугайында тускай айтышкынны үндүргөн. Чүрек, хан-дамыр болгаш хоралыг ыжыктар дээн ышкаш кижиниң амы-тынынга чедип болгу дег, айыылдыг аарыгларны эге чадазында илереткеш, баш бурунгаар эмнээриниң дугайында чугаалаан. Ону кончуг шын деп санаар мен. Кандыг-даа аарыгны үезинде илередип, тып алыр болзувусса, ону эмнеп, тиилеп үнө берип болур арга бар. Ылаңгыя бо хамчык аарыг кедереп турар үеде кадыкшылывысты үргүлчү хайгаарап, хоочураан аарыгларны тывылдыр-базы чугула.

Диспансеризация ышкаш комплекстиг шинчилел чаңгыс чер-чурттугларывыстың кадыкшылын, амы-тын камгалап-кадагалаарыңга улуг дузалыг. Ынчангаш Чазак Баштыңы В.Путинниң бо айтырыга хамаарыштыр Айыткалы кончуг чөптүг деп санадым.

ШЫЛГАЛДАЛАР ЧООКШУЛААН

Май айның төнмөс батпас байыр-лалдары чокшуп олурда-ла чамдык улус бажың ажылы кылып алыр мен, экизин дээр, а бир чамдык улус тыва хүреш, аът чарыжы дээн ышкыш солун оюн-тоглаалар көөр дээр амыраар, а бир чамдык улус күрүне шылгалдалары дужаар үе келди-ле, коргунчуун дээр дүвүрөп эгелээр. Май ай үнөр четкен. Школячылар шенелде шылгалдаларны дужаап каапкан, ам удавас күрүне шылгалдалары чокшулаан.

ТР-нің Өөредилге болгаш эртем яамызының медээзи-биле алырга, доозукчуларның билии болгаш белеткели шыырак болзун, күрүне шылгалдаларын чедишкенни дужаап алзын дээр, бүдүн чыл дургузунда янзы-бүрү хемчеглерни чоруткан. Чижээлээрге, «Кышкы школа», «Часкы школа» деп өөредилгелер школярны ажалдаткан. «Олимпиада-курстар» деп портал таварыштыр 232 орус дыл болгаш математика башкылары билиин бедиткен. Интернет таварыштыр 131 кижиге, Москвага барып 8 кижиге «Билигнин шынарын бедидерде, удуртукчуун кылыр ажылдары» деп программаны эрткен дээр бүдүн өөредилге чылында хөй-ле ажалдар кылдыган.

«Өөредилгеге онзагай чедишкеннери дээр» деп медаль болгаш 2020-2021 чылдың онзагай аттастын алыр уругларның даңзызы белең. Оларның хууда чедишкеннери, класс дептеринде демдектери, 2020 чылдың декабрыда болгаш 2021 чылдың февралыда эрттирген

шенелде шылгалдаларның түңнелдери дээр шупту талазында хыналданы чоруткан.

Амгы үеде 9-ку класстың доозукчуларындан ниитизи-биле 95 өөреникчи онзагай аттастын кордакчылары. А 11 дугаар класстың доозукчуларындан 73 кижиге медаль алырынга белеткенип турар. Өөредилгениң бир дугаар чартык чылының шенелде шылгалдаларында кордакчылар шупту эртемнерге «5» демдекти алгаш, билиин ба-

дыткааннар.

Бо чылын 11 класс доозуп турар уругларның шылгалдаларында бичии өскерлишкеннер бар. Ол дээр «ГВЭ» (государственный выпускной экзамен) күрүне шылгалдазын чиигелдегилер программа-биле дужаары. Бо программа-биле дээр өөредилге черинче дужаап, өөренир дивейн турар уруглар болза, орус дыл болгаш математикага шылгалда дужаар. Бо программа-биле шылгалда дужаагаш, дээр өөредилге черинче дужаап, өөренир күзелдиг уруглар болза, чаңгыс аай күрүне шылгалдазынга (ЕГЭ) чүгле орус дылга эки демдекти болуруга чедер. Бир болза «ОВЭ» (ограниченные возможности здоровья) деп программа-биле, кадының байдалы кызыгаарлыг уруглар ЕГЭ, ГВЭ деп ийи хевирин кайызын-даа бодунуң күзели-биле шилип алгаш, орус дылда бижимел шылгалданы эртер.

9-ку класстың доозукчуларының шылгалдаларында өскерлишкеннер база бар. ЕГЭ, ГВЭ хевирге шылгалдалар орус дыл болгаш математика эртемнеринге болур. Кадының байдалы кызыгаарлыг уруглар болгаш оон мурнунда школа дооскан улуг-даа улус бодунуң күзели-биле орус дыл болгаш математиканың кайы бирээзин шилээр, шылгалданы эртип ап болур.

9-ку классчыларның шылгалдалары: май 9-та физика, төөгү, май 18-те биология, орус литература, информатика, май 20-де обществознание, химия, май 21-де

география, даштыкы дылдар.

11 дугаар класстың шылгалдалары 2021 чылдың май 25-тен июль 2-ге чедер. А шылгалда эртпейн барган улус катап июль 12-17 хонуктарында база сентябрь 3-тен 17-ге чедир үелерде катап дужаап ап болур.

9-ку класстың доозукчуларының шылгалдалары май 24-тен июль 2-ге чедир. А катап дужаар улус болза, сентябрь 3-17 хонуктарында дужаар аргалыг.

11 дугаар класстың чаңгыс аай күрүне шылгалдаларын дужаарынга ниитизи-биле 3237 кижиге бүртүктеткен. Оларның 2340-ни 11 класс доозукчулары, 55 кижиге ортумак өөредилге черлериниң сургуулдары, 618-зи оон мурнунда чылдарның доозукчулары. А 9-ку классчылардан 5326 өөреникчи шылгалда дужаарынче бүртүктеткен.

Шылгалда дужаар пунктуларда аудиторияларны компьютер, принтер, интернет четкизи дээр ышкыш амгы үениң чугула херек дериг-херекселдери-биле доозазын дерийр. База ол ышкыш пунктулар бүрүзүнге видео-хайгаарларны салган турар ужурлуг.

11 класс доозукчулары апрель 27-де федералдык шенелде шылгалданы эрткен. Май 13-те обществознание болгаш даштыкы дылдар эртемнеринге шенелде шылгалдалар 11-ги классчыларны манап турар.

Күрүне шылгалдаларының үезинде пунктуларга ниитизи-биле 82 эмчи, фельдшерлер, дүрген дуза чедирер бригадалар ажалдаарынга белең. База ол ышкыш шылгалдалар үезинде хамчык аарыгдан камгаланырының хемчеглерин чогуур деңгелге тургузуп, бүгү күштү доозукчулар болгаш башкыларже угландырыр көрдүнгөн. Суурларда доозукчу ажы-төлдү кожуун төлтеринде шылгалда дужаар пунктуларже кандыг техника-биле эскээр баш удур боданып, машина-балгаттың документтерин четчелеп, белеткел ажалдары шыңгы чоруп турар.

Шылгалда дужаар доозукчуларга чедишкеннери күзеп каалыңар.

Айдың ОНДАР.

Май 1-ден 10-га чедир байырлалдар хүннеринде Кызылга арага аймаан

садарын хоруп каан

Кызыл хоорайның мэриясы Частың болгаш күш-ажылдың хүнүнге база Ада-чурттуң Улуг дайынынга тиелелгениң 76 чыл оюнга тураскааткан байырлал болгаш дыштанылга хүннеринде хоорай чурттакчыларының корум-чурумун болгаш амы-тынының, кадының, эт-хөрөгизиниң эргелериниң айыыл чок чоруун хандырап сорулгалыг:

«Арага аймаан садып-саарарын хорурун доктаадыр талазы-биле күрүнениң тускай бүрүн эргелери-биле Тыва Республиканың муниципалдыг тургузгаларының тус черниң бот-эргелел органның хуваарының дугайында» №1716 ВХ-1 2012 чылдың декабрь 26-дан тура Тыва Республиканың хоойлузунга дүүштүр 2021 чылдың май 1-ден 10-га чедир арага аймаан, оон иштинде пивону, Кызыл хоорайның шупту садыг-саарылга черлеринге, оон аңгыда хөй-ниити чөмөн-нилге черлеринге садарын хоруур.

Хөй-ниити чөмөн-нилге черлериниң удуртукчуларынга байырлал болгаш дыштанылга хүннеринде арага аймаан, пивону болгаш аңаа үндезилеп кылган суксуннарны саарылгадан ап кааптарын сүмелээр.

Частың болгаш күш-ажылдың хүнүнге база Ада-чурттуң Улуг дайынынга тиелелгениң 76 чыл оюнга тураскааткан хемчеглерге киржип турар хамаатыларга арага аймаан, пивону болгаш аңаа үндезилеп кылган суксуннарны эскээрин хоруур.

Хоойлу өзүгаар звес арага садып-саарып турар фактыларны илередири-биле, Кызыл хоорайның, солагай болгаш оң талакы эриктер дачаларының, оон ыңай Вавилин этпээниң девискээрлеринге байырлал хүннериниң үезинде Мэрияның кем-херек үүлгедиишкеннерин болдур-бас талазы-биле эргелели полиция ажалдакчылары-биле кады рейдлерни организаастаар.

Кызыл хоорайның мэриясының кем-херек үүлгедиишкеннерин болдур-бас талазы-биле эргелелиниң парлалга албаны.

Тыва Республиканың «Мээң бизнестим» төп чурттуң 10 шылгараңгай санынче кирген

Россияның экономиктиг хөгжүлдө сайыды Максим Решетников Калининград облазынга болуп эрткен Сайгарлыкчы чоруктуң инфраструктуразын хөгжүдөр талазы-биле бүгү-российжи конференцияда «Мээң бизнестим» төптериниң ниити национал рейтингинде шылгараан регион төптерин айткан.

Россияның Экономиктиг хөгжүлдө яамызының үнелээни-биле, чурттуң 27 регионнарының аразында «В» бөлүктө «Тыва Республиканың мээң бизнестим» төвү «Үре-түннел» угланышында 4-кү, «Кризиске удур чедимчелиг деткимче» угланышында 7-ги, «Сайгарлыкчы чорукту деткириниң эң эки төвү» угланышында 4-кү, «Кластерлиг хөгжүлдүң дээр дээр төвү» угланышында 6-гы черлерни төлөтпө-биле ээлээн.

Россияның 27 регионнары кирген «В» бөлүктө шупту организациялар аразында Тыва Республиканың Магадылал фондузу 2020 чылда ажал-чорудулгазының түңнели-биле эки көргүзүгү чедип алган. Ниити рейтингде Тыва Республиканың «Мээң бизнестим» төп бодунуң бөлүгүнде 5-ки турушту ээлээни республиканың Экономика яамызы дыңнаткан.

Россияның 84 регионнары 1000 чурттакчыга онааштыр биче болгаш ортумак бизнестин субъектилериниң санын көрүп, үш аңгы бөлүктөн рейтингке «Мээң бизнестим» төптер киришкен. Рейтингини түңнээрде, 12 угланышыны тускайлап, тус-тузунда тиелекчилерни илереткен.

Россияның Президентизиниң айткан кол сорулгаларын чедип алыр

аргаларының бирээзи – «Мээң бизнестим» төптер аразында рейтинг болур. Ылаңгыя экономиктиг турум өзүлдүң чедип алырынга база биче болгаш ортумак бизнес субъектилериниң санын көвүдедиринге ол идигни бээр. Рейтингиниң механизмин ам-даа сайыраңгайжыдар, ынчангаш ону түңнээриниң арга-хевирлери ажык-чарлыг болгаш киржикчилерге билдингир болур ужурлуг – деп, Максим Решетников Калининградка эрткен конференцияда демдеглээн.

Тыва Республиканың делегациязын «Мээң бизнестим» төптүң удуртукчузу Азия-на Пирлей база «Тыва Республиканың Бизнес-инкубатору» ККА-ның удуртукчузу Аян Серен-Доржу төлээлээн.

«Сайгарлыкчы чорукту деткээр бистиң инфраструктуравыс ниити национал рейтингде элээн каш угланышкынарда тергидеки туруштарны ээлээни эки. Эки түңнелдерни чедип алыр дээр, оон-даа идепкейлиг база сорукуг ажалды уламчылаар бис» – деп, Тываның Экономика яамызы дыңнаткан.

tyva.ru

ӨРТКЕ УДУР ОНЗА ЧУРУМУНУ ЧАРЛААН

Тываның 13 муниципалитетинде өртке удур онза чурумну чарлаан. Бо хүннерге чедир шупту 60 өрт бүртүктеткен, аңаа когараан кижилер чок. Өрттерниң 80 хуузу кургаг сиген, бок өрттөткенинден болган.

Тываның Чазаанга болган аппарат хуралыга май байырлалдарының болгаш дыштаныр хүннерниң үезинде өртчүлөргө ажылын күштелдирер дээрзин демдеглээн.

Амгы үеде Кызыл хоорайда болгаш республиканың бүгү девискээринде өртке удур байдалды чогумчуларның талазы-биле ажалдар чоруттунуп турар. Дача участоттарының, хууда бажың-балгаттың база малчын турлагларның эзлерин онза кичээнге алган. Онза байдалдарны чайладыры-биле хайгаарал болгаш профилактика ажалдарының инспекторлары хүннүң-не дача ниитилелдеринге, хууда бажыңнарга рейдлерни чорудуп, хамаатыларның ортузунга өрт айылының дугайында тайылбырны кылып турарлар.

Өртке удур онза чурум дээрге эрге-чагырганың күрүне органның азы тус черде бот-башкарылга органның доктаадып тургусканы өртке удур немелде негелделер-дир. Оон үезинде хамаатыларга арга-арыг кирери, ажык от-биле ажалдар чорудары, одагалар кыпсыры, дачалар ниитилелдеринге, садчыларның болгаш огородчуларның эштежилелеринге, бажың-балгат чанынга кургаг сиген, бок өрттедири хоруглуг.

Күрүнениң өртке удур албанының, иштики херектер органның ажал-

дакчыларының таңныл-доскуул бөлүктөри аар чүк чүдүрер машина-хөлге хөй чыгыр черлерни таңнылдаар, чурттакчылыг черлерниң кызыгаарындан дашкаар черлерге өрт болган таварылгада, ону өжүреринге чурттакчыларны эвилелдээр, өрт машиналарынга чер кырының болгаш чер иштиниң сугларынга чедер оруктарны доктар-шаптараазын чок болдурар, эзлери билдинмес азы үр үеде ажылгал чок, ээн турар участоттардан кывычал бүдүмелдерни, бок-сакты аштап-арыглаар.

Россия Федерациясының Административтиг корум-чурум хажыдышкынының дугайында хоойлузунуң 20.4. чүүлүңгө дүүштүр өртке удур онза чурумнуң байдалдарында өртке удур негелделерни хажытканы дээр дараазында административтиг торгалдарны онаап болур:

хамаатыларны – 2 муңдан 4 муң рубль чедир;
албан-дужаалдыг кижилерни – 15 муңдан 30 муң рубль чедир;
юридиктиг организацияларны – 200 муңдан 400 муң рубль чедир.

ЧҮРЭЭМ ЫРЫН ЫРЛАП ЧОРДУМ

Ховар дээн онзагай, чараш үнүг ыраажывыс, Тываның улустуң артизи, «Чечек» болгаш «Саяннар» ыры-танцы ансамблиниң баштайгыларының бирээзи Дамба-Доржу Дажы-Серенович Сатка тураскааткан «Чүрээм ырын ырлап чордум» деп концерт-марафон бедик деңгелге эрткен. Көрүкчү бүрүзү концерттиң төнө бергенинге хараадап, «Тооруктуг долгай таңдымны» ам бир катап ырлажыпкан болза дижи, олуттарындан турар-даа хире эвес, концерти элзэн үр сайгарып олурдулар.

Тыва телевидениениң тыва дылга баштайгы диктору, «ССРЭ-ниң телевидение болгаш радионуң тергигини», «Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажилдакчызы» хүндүлүг аттарның, «Күш-ажылга шылгарал» медальдың эдилекчизи, Кызыл хоорайның хүндүлүг хамаатызы Дыдый Сотпага ужуражып, чугаалаштым.

— Концерти организаастааны экидир. «Саян» ансамблдин болгаш хоочуннарның хөйүнүң ыры бөлүүнүң кызымак, эки белеткенгени илдеңдир. Коллегазының, эжиниң хууда архивинден аңгыда, коллективи-биле чурттар кезип, гастрольдап чораан дугайында чуруктары, видеокөргүзүлгелери, ыраажының улуг хөрөк чуруун сценада билдиргич ажиллааны таарымчалыг-дыр. Концертиң программазын тургускан база көргүскен режиссернуң ажылы чогумчалыг деп көрдүм. Ансамблде хоочуннар-биле демнежи ажилдап чоруурунга сеткилимден амырап, байыр чедирип тур мен. Радиога ажилдап чорааш, чырыдар, чарылбазың темаң уран чүүл-ле кижиге болгай сен — деп, Дыдый Даваевна чугаалады.

Мээң ол улуг ат-сураглыг ансамблдиниң ниити ыры бөлүүнүң киржи берген чылдагааным мындыг. Кызылдың уран чүүл училищезинге өөренип турган үем 1974 чылда Совет Тываның 30 чыл оюнга тураскааткан Тываның уран чүүл болгаш культура хүннериниң декадазы Москва хоорайга болуп эрткен. Аңаа кезек студентилерни ынчан «Чечек» ансамблиниң ниити ыры бөлүүнүң кириштирген чүве. Кончуг салым-чаяаның улуг башкылар Роберт Лесников, Эльмира Жемуляеваның удуртканы улуг хорга ырлаар аас-кежиктиг болганымга чоргаарланып чоруур мен. Ол-ла хевээр «Чечек-Саяннар» ансамблиниң ниити ырынга кирип чор мен. 2020 чылда Кузбасс хоорайга улуг мөөрейге киришкеш, дээди шаңналды чаалап алдым. Чоокта чаа Тюмень хоорайга делегей чергелиг мөөрейге киришкеш, база дээди шаңналды чаалап алганымыска канчап өөрүвес боор.

Залга көрүкчүлөрлер аразында олурган болгай силер, чон концертти канчаар хүлээп алды — деп, Дыдый Даваевнадан айтырдым.

— Сцена кырынга дыңналып-даа турду ыйнаан, үнүп келген артист бүрүзү көрүкчүлөр изиг адыш часкаашкыны биле уткуп, үдеп турду ийин. Хоочуннар «Тооруктуг долгай таңдым», «Таңдым турда» деп ырларны күүседирге, шынап-ла, хөрөк-чүрек хөлзеп, сагыш-сеткил таалап кээр болду. Дамба-Доржу Саттың солистеп ырлап чораан ырызын анык артист ыраажы Орлан Маржымал онзагай күүсетти. Эскерип олурарымга, хорда ыраажылар хоочуннар боттары, а

чыг, муңгаранчыг-даа-дыр. Ам канчаар, өртемчейниң үүлөзүндөн эрткен чүве бар эвес. Артист эш-өөрү, чону чылыг сактып, ооң адынга мөгейип, Дамба-Доржу Саттың чогааткан, бижээн аялгаларын ырлаштылар. 2019 чылда ансамблдин 50 чыл оюнга тураскааткан концертке, бөгүнгү концертке-даа солист ыраажыларның сценаже үнүп кээр дика манап турдувус. Екатерина Бады-Суурну, Вероника Чоодуну, Виктор Мартый-оолду, Зоя Идам-Сүрүнү чон дыка дыңнаксаан.

Анатолий Серен «Саян» ансамблдин артистериниң ёзулуг үнелекчизи, мөгейкичизи чораан. «Көрүкчүлөрнүң өзүнчө

оларның аразында чүгле чаа үш ыраажы бар болду. Артистерниң боттарын-даа, ат-сывын-даа көрүкчүлөр дыка эки таныыр, билер. Шуптузу ат-алдар четкен ыраажылар. Россияның улустуң артизи Надежда Куулар, Тыва Республиканың алдарлыг артистери Татьяна Соржу, Зоя Солун-оол, Вероника Чооду, Екатерина Бады-Суур, Титов Санчат, Тываның культуразының алдарлыг ажилдакчылары болгаш «Культураның тергигини» аттың эдилекчилери Кертик-оол Данзын, Виктор Мартый-оол, Зоя Идам-Сүрүн, Мария Лопсан, Чечек Сержин-оол, Клара Моңгуш, Чочак-оол Моңгуш, Михаил Айыжы, Ак-кыс Доржу, Валерий Моңгуш, Елена Даваа, Владимир биле Роза Монгуштар, Данил Хомушку, Урана Хомушку, Татьяна Күжүгет, Олег Суван-оол, хорнуң кол дирижеру база-ла ансамблдин хоочуну, «Культураның тергигини» атка төлөптиг Светлана Монгуш дээш шуптузунуң ырлаанын чон магадады.

Концерт өөрүнчүг-даа, чоргааран-

өдө бээр күштүг талантылыглар «Саяннарда» болгай дээр кижиге. Анатолий Сергеевич «Шаанда бир катап — дээш, хөөрей бээр кижиге. — Хандагайтыга «Саян» ансамблдин концерти болуп турган. Е. Бады-Суур биле В. Чооду соңнуг-мурнуг ырлашкан чүве. Канчангаш-ла көөрүмге, чанымда орган кижиге ортузу чөдө берген кижиге карактарының чажын бүдүү чодуп олурар де. Ооң өзүн өттүр ырлажыпканы ол ышкыжыл!»

Уран чүүлдүң сагыш-сеткилге кайы хире дээштииниң дугайында ооң баштак деңгелгелеринге чөпсүнер мен.

Мээң база бир бодалым, 50-60 хар дээн ышкы юбилейлерге хоочун артистерниң фонограммаларын ында-хаа аягылапса? Төп телевидениеде суббота санында болуп турар «Сегодня вечером» деп дамчыдылгада хоочун-даа, анык-даа артистер, хөрөк апаарга, фонограмманы хостуг аягылаар чорду. Бистиң артистеривис аягылапса канчап баарыл?

— «Саян» ансамблдин 50 чыл

юбилейинде Д-Д. Сатка тураскааткан «Чүрээм ырын ырлап чордум» деп ному парлап үндүрген. Ында силерниң сактышкыныңарны сонугурап номчаан мен. Дамба-Доржу Сат-биле чоок төрөл болдунар. Дуңмаңарның дугайында сактып чугаалап көрүнерем, Дыдый Даваевна — деп айтырдым.

— Ооң бир адын Хүреш-оол дээр турган. Хүреш-оол ада-иезиниң алды дугаар эң хеймер олгу. Шупту авалар ышкыш, Хүреш-оолдун авазы олгунга дыка ынак. Ооң адын-даа адавас, шору улуг школачы кижини «демги чаш оол аан» деп чугаалаарын сактып ор мен. Бичизинден тура-ла оожум-топтук, чораан-на боду ол. Чассыг, перук хирезинде, алыс талант бар болганда, ол черле илерей бээр таварылгалар турган-дыр ийин. Баян-Талага школаны дооскан соонда комсоргтап тургаш, район төвүнге «Хайыраан бот» деп шииге Седиптиң ролжон ойнааш, эң дээди шаңналды база алган кижиге болгай. Салым-чаяаны черле уран чүүлде болган кижиге-дир ийин.

1968 чылда Хүреш-оолдун авазы Чолдаан-Кадай угбай сугга чөдө бердивис. «Кызылдан чийк-кара машиналыг дарга келгеш, Хүреш-оолду алгаш барды. Сат Седип акызы ышкыш комбайнга өөренип дээн кижиге болгай. «Ырлавышаан өөренип алыр сен» дээр дарга чорду, өөренип чериниң ырак-чоогун-даа ыттавады ийин.

1960 чылдар эгезинде-ле алдар-сураглыг композиторларымыс А. Чыргал-оол, Р. Кенденбил, С. Бюрбээ, Д. Хүреш-оол дээш өскелерниң-даа ачызында Кызылдың уран чүүл училищезиниң баазына «Чечек» аттыг ансамбль тургустунган. Ооң удуртукчузу ат-сураглыг башкы Роберт Лесников тыва уран чүүлге болгаш культурага төөгүдө балалбас исти арттырып каан. Ансамблдин алдар-аттыг хоочуннары уран чүүлге узун оруун оон-на эгелзенин көрүкчүлөр билер.

Ол үеде амыдырал-чуртталгага аргадуржулгазы-даа чегей анык оол Хүреш-оол (Дамба-Доржу) Сат ансамблге бичии када ажилдапкан, өскээр ажилдаар-дыр дээш, чана берген. Удаваанда культура сайыды Матпа Хомушку, боду Баян-Таладан, Дамба-Доржу Сатты Кызылга эккээр-ге, ол олчаан «Саян» ансамблинге бүгү назынында ажилдап арткан, делегейни дескиндир, чамбы-дипти чаңыландыр ховар үнү-биле чүрээниң ырын ырлап каан кижиге-дир ийин.

— Солун сактышкыныңар, чугаанар дээш четтирдис, Дыдый Даваевна.

Татьяна БАЙЫНДЫ,
Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы, Россиянын Журналистер эвилелиниң кежигүнү, Тыва Республиканың культуразының тергигини, «Тыва» КТРК-ның хоочуну.

БИЛИГ-БИЛЕ ЧЕПСЕГЛЕНГЕШ, АЖЫЛДААР

2021 чылдың апрель 15-те Тыва Республиканың Арга-арыг камгалаар төвүнүн специалистеринге аттестацияны эрттирген.

«Россияның арга-арыг камгалалының» Тывада салбырының специалистери хову сезонун эгелээр мурнунда боттарының билииниң талазы-биле аттестацияны эрткеш, арга-арыг кирип ажилдаар чөпшээрелди алыр. Аттестацияны чыл санында чедишкенин эртип алыр дизе, чаа-чаа билиглерни баш бурунгаар эки шигээди өөренир.

2021 чылдың бүдүүзүндө арга-арыг хоойлужу-дугазына элзэн хөй өскерилгелерни кириген. Ооң түңнелинде, арга-ыаш паталогиязының талазы-биле күрүнө мониторингизин эрттиреринге хамаарыштыр методиктиг айтышкыныңарны солаан. Ук методиктиг айтышкыныңар «Россияның арга-арыг камгалалы» федералдыг бюджеттиг албан чериниң специалистериниң ажилына чугула херектиг.

Арга-арыг камгалаар хүлээлгени күүседип турар специалист бүрүзү хоойлуларның, дужаалдарның, методикаларның, айыткалдарның шуптузун боттарының ажилына билдиргич-биле аягылаар уг-шин болгаш

арга-мергежилдерни ыяк билер ужурулуг. Чаа-чаа ме-дээлерни төлөпти-биле шигээди билер алзын дээш, специалистерге өөрөдиге семинарларны, ужуражы-галарны удаа-дараа эрттирип турган. Нормативтиг эрге-хоойлунуң чаа баазына олар аңаа тодаргай-биле сайгарып турарлар.

Тыва Республиканың девискээринге арга-арыг паталогиязын тодарадып күрүнениң мониторингизин чорудар нормативтиг эрге-хоойлу документациязын эки билеринге хамаарыштыр республиканың арга-арыг камгалалының төвүндө специалистерниң билиин ын-чаар хынап турган.

РФ-тиң арга-арыг камгалалының Тывада салбыры.

ЧЫРЫТКЫ УГААННЫГ ЧОГААЛЧЫ – ЭДУАРД МИЖИТ

(Журналистиң көрүжү)

Тыва чечен чогаалдың чаарткычы оруун кал-барткан, эрги омур-хевирден уштунмайн чораан байдалынысты делегей көрүжүнче ажа соп эккелген, эң-не дээди чогаалчывыс – Эдуард Мижит дээр-зин хөөрем чокка айыткап каайн. Ол «Улуг-Хем» альманахтың кол редактору, прозачы, драматург, очулдурукчу, сценарий бижикчизи – шылгараңгай улуг чогаалчы болур. Хуумда ол чогаалчының номчукчузу, көрүкчүзү болуп, бо удаада юбилейлиг ужуражылгазынга чедип, концерт көргүзүүн көрүп, улуг тааламга алзып, талантызынга мөгөйдим. Чет-тирдим, хүндүлүг Эдуард Байырович!

Бо-дур, бо! Тываның улустуң чогаалчызы деп кижиниң алдар-ады, күрүнеге ужу-уткалы, чогаал-дары-биле чонунга бараан болушкуну – хей санның көрүкчүлөр зал сыңмас кылдыр олурупкан, чаңгыс тыныш-биле сүүзүнүг ужуражылга-концертти көрүп, улуг магадалды чүрээнге сиңирип алган. Тыва күрүнеде билдингир, эр улустуң хей-аьдын бедидир көдүргөн, эртемден, күрүне чергелиг удуртукчу Хонук-оол Моңгуш сценага үнүп келгеш, чогаалчының холун тудуп, база бир чаа шиини бижирин дилеп, сүй белзэн сунуп, мөгөйг-биле чогаалчының хей-аьдын көдүргөн. Удавас база бир чаа шии төрүттүнер-дир деп, чыргап олурдум. Байыр чедиришкени хей болган, ындыг болур-даа ужурулг.

Ооң чогаалдыггазының арыг хөрзүнү – кижиниң мөзү-шынарынче угланган. А хөрзүн чок болза, оьт-сиген үн-мес-ле болгай. А.Чеховтуң «Вишнялыг сад» («Вишневый сад»), ол ышкаш В. Шекспир, А. Островский, А. Пушкин дээш делегей чергелиг классиканы очулдурган, ам-даа очулдуруп чоруур. «Кым сен, Сүбедей маадыр?» деп шиизи делегейниң түрк дылдыг чоннарын магадаткан. «Кара дагның казыргызы»... Че, харын ол бүгүнү адап санаваска, тываның эртемденнери ооң дугайында хей катап бижип каапкан.

Чогаалчының ажил-ишчи намдарында бир солун чүүл – ол эмчи. Томскиниң медицина институтунуң үшкү курузунга өөренип тургаш, оон Москваның Максим Горький аттыг литература институтунуң дээди эртемине «чая бастырыпкан». Чоок эш-өөрүнүң аразынга: «Ийе, эмчи мен. Кижиниң иштиги дамырынче ам-даа болза сыкырытп болур мен, херек болза, божудуп-даа болгайла...» – дээрге, чир-шоң дүжүп турган бис. А ол хөөредиг эвес, а чүге болбас деп... Ындыг бөдүүн, кайгамчык салым-чаянныг чогаалчы аравыста чурттап чоруур.

Юбилей-концерт мурнунда, Республиканың А.Пушкин аттыг национал библиотеказынга, чечен-чогаал чурт-шинчилел килдизинге Эдуард Мижит-биле ужуражылга болган. Тываның алдарлыг артизи Алексей Арат-оол «Чодураалар» деп ырыны ырлап күөседип, дыңнакчыларның кичээнгейин хаара тудупкан. Ол ырының төөгүзү солун болган. Тыва чечен чогаалдың шинчилекчизи, эртемден Уран Доңгак: «Эдуард Мижит 40 харлыг тургаш, Тываның улустуң чогаалчы атка төлөптиин бадыткаан. Чамдык кижилер арай анык-

тыр» – деп, чигзинген. Ол чигзинчиг көрүштү улам тода чогаалдарынга каш дакпыр көргүзүпкеш, барык 50 харлыында тывыскан. Тыва литератураже анык оол тускай программалыг, төлевилелдиг, аян ырлыг, чончу дылы-биле кирип келген дизе, хөөрем эвес. Орус болгаш тыва дылга хостуг бижири, чугаалаары-биле онзаланып турар. Тыва чечен чогаалдың дылын бай-лакшыткан, чаарткычы талалары: 90 чылдарда верлибр кестүп кээрге, тыва литература бир базым оранчок бурунгаарлай берген. «Бузундулар» деп чогаалы тыва литератураны аңдара соп, өрү көдүрүпкен, бодунуң өртемчей көрүшкүнү-биле. Чогаалчының иштиги бүдүжүндө – тыва мөзү-бүдүш турум сиңгээттинген. Ийиде, делегей чоннарының культуразын бодунда

бүрүнү-биле сиңгээдип алган. Ол Томск хоорайның эмчи институтунга үш дугаар курска чедир өөрөнгөн, сыкырытп-даа билер, кижиниң эът-мага бодун эмнээр салымныг тургаш, амгы үеде кижиниң сагыш-сеткилин эмнээр талазынче угланышкынны кылыпкан. Сагыш-сеткил кадык болза, кижикезезде кадык, чиик-чаагай болур. Сагыш-сеткилдин эмнээшкинин алыр дизе, ооң чогаалдарын катап-катап номчуңар! Эдуард Мижит – философ кижик: «Бо соңганы көрүп тур силер бе? Дуу терек тур...» – дээш, чугаалай бээрге, ол терек дириг ышкаш сагындырып келир, ынчаар кижини кайгадып келир соруннуг чогаалчы болур. Кижини дораан бир чүүлче бодандыра кааптар. Ындыг бодалдар ооң чогаалында шарып, дүрүп каан ышкаш, бижээш, салып каан болур. Ооң ындыг ханы уткалыг шарып, дүрзэн чогаалын чазып, топтап олурарга, каш янзы уткалар башка дойлуп келир. «Казыргылыг кудук». Чамдык улус ону: «Кудук канчап казыргылыг болур чүвөл?» деп бодаар. Чок, ындыг эвес, а ооң ханы уткасында ол кудук дээрге чогаалчының сеткилиниң кудуу болур.

Соңгаар улуг хоорайларда өөренип турар студентилер: «Кым сен, Сүбедей маадыр?», «Күлтегин» дугайында шиилерни, ырларны дыңнааш, ыглажып турган болур. Ол чүп? Тыва кижиниң мөзү-шынарында оттуушкун ыш-кажыл. Тос-Чадырдан үнгеш, Көк дээрге чедир чогаалчы

тыва кижиниң мөзү-бүдүжүн оттуруп, көдүрүп, национал чоргааралды хайындырып, сагыш-сеткилди арыгандыр чүп турар. Эдуард Мижит – бот-тывынгыр композитор. «Чодураалар» сөзү болгаш аялгазы Эдуард Мижиттин, шак ындыг ырылары сценада хей кезии чаңгыланып тараан деп, чугаазынга допчулап таныштырган.

Чогаалчының база бир чоок эжи, Тываның күрүне университединиң улуг башкызы, чогаалчы, очулдурукчу Мария Күжүгет: «Даң бажында ыры дыңнаар мен, кым ынчаар бодап чораан боор. Юбилей чогаалчы-биле ужуражылга бодунуң бижзэн ырызы-биле бисти отту-руп, сергедип тур. Мындыг ырыны даң бажында тыва радио азы телевизордан дыңнаар боор чүве. Солун-дур, четтирдивис, Эдуард Байырович! Юбилейиңер-биле хамыктың мурнунда быжыг кадыкшылды күзедим, чо-гаал талазы-биле кижик хөйүнү чугаалап болур. Амгы үеде кижилер кижиниң арнынче көөрге, хевиринче көөр. А бо чогаалчывысты көөр болза, хей чоннуң аразынга, анаа бөдүүн кижиден ылгалбас, идик-хеви-даа, дурт-сыны-даа.

А чогаалын алгаш номчуй бээрге, делегей чергелиг классик чогаалчы. Авам мынча дээр: «Дуу бисти уткуй кел чыдар кижик – ол Делегей-дир, уруум» дээр. Деле-гей... Кым билер, ол кижиниң иштиги сагыш-сеткилин бис тодаргай кылдыр көөр эвес бис. Бистиң караавыска көзүлбес – Делегей ышкашыл. Ынчангаш Эдуард Ба-йырович – Улуг Делегей-дир» деп дыка ханы уткалыг чүүлдерни сургуулдарга чугаалааны чедингир болган.

Психология эртеминиң доктору Наталья Товуу: «Мен душ болуп кирип келдим. Ол анаа эвес. «Тыва литера-тура болгаш психология» деп чаа чүүл бижип эгелеп алдым. Чогаалчывыс анаа эвес эмчи институтунга өөренип чыткан кижик-дир. Моон алгаш көөрге, кижиниң мөзү-бүдүш, сагыш-сеткил шынарын бедидер сорулга чогаалында долу илереп келди. Тыва кижиниң сеткилин бижип, ырлап билири дээш четтирдим, Эдуард Байыр-ович! Кижик мындыг сүүзүннүг ужуражылгалардан хей чүүлду билип алыр. Бо ужуражылганы кожуун, суму бүрүзүнге уламчылаарын күзеп каайн» – деп чугаазын дооскаш, демдеглел дептери сунду. Чогаалчы кижиге – ак дептер (арыг блокнот), ручкадан эргим белек кайда боор.

Түннел сөс. Эдуард Байырович Мижит – делегей чергелиг шылгараңгай, улуг чогаалчы болур. Ону ко-жуун чергелиг эвес, республикадан дашкаар ат-алдары алгыг берген, эң-не көскү, билдингир чогаалчы: «Көк Дээрниң улуг оглу» деп үнелеп, Тываның Чаззаа орден тутсуп, Тываның Чогаалчылар эвилели алгаар турган. Канчап өске чоннар чогаалчыларын делегей чергелиг көдүрүп, алгап билер-дир, сценага ол чүүлдүң «дузу» четпейн барды ышкаш... Улуг быра-күш – Тываның культура яамызынга дилзэм болзун. Тениң чедишкени дег, күскү сынынның үнүнүң өткүдү дег, хүндүлүг чогаал-чывыс Эдуард Мижиттин өндүр бедик талантызын, чогаалчының көскү чедишкенин кожуун, суур бүрүзүнге бедии-биле үнелеп, ужуражылга-концерт-терни кылып, уламчылаарын күзээр-дир мен. ТАР-ның 100 чылының херелиниң адаанга – тыва литератураның тугун Эдуард Мижитке көдүртүп, хамыктың мурнуку одуруунга чоруур күзеп олур мен.

Лидия ИРГИТ,
журналист.

Тываның А.С. Пушкин аттыг библиотеказының 90 чылынга

ТӨӨГҮЛҮГ ЧЫЛДА ЮБИЛЕЙЛЕР

2021 чыл бистиң республикада төөгүлүг чыл – ТАР-ның 100 чыл ою. Ол улуг байырлал-биле каттыштыр Тыва Республиканың А.С. Пушкин аттыг Национал библиотеказының 90 чыл ою.

А.С.Пушкин аттыг библиотекаяның амыдыралында эвээш эвес дакпыр-дакпыр байырлалдарның бирээзи эртем-методиктиг килдске ажилдап чораан Тамара Хертектиң 80 харлаан юбилейи.

Тамара Сыратовна – Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажилдакчы-зы, Күш-ажылдың хоочуну. Библиотека ажылынга бердинип, аңаа ынак болгаш ону хүндүлөп, улуг үлүг-хуузу кириген удуртукчуларның бирээзи. 1962 чылда Канскиниң библиотека техникумун доос-каш, Кызылдың башкы институтунуң библиотеказынга эргелекчилеп ажилдап эгелзэн. Элзэн чылдарда Бай-Тайга, Таңды кожууннарның төп ном саңнарынга ажилдап чораан. 1981 чылдан 1998 чылга чедир Бай-Тайга кожууннуң төп библиоте-ка системазын удуртуп, ажилдап келген.

Тамара Сыратовна шилип алган мер-гежилинге шынчы болуп арткан, шы-

рак бышкан билигги, ховар специалист. Амыдыралының аайы-биле Бай-Тайгадан Кы-зыл хоорайга көжүп келгеш, А.С. Пушкин аттыг библиотекега эртем-методиктиг килдске методистеп ажилдааш, хүндүлүг дыштанылгаже үнгөн. Арга-дуржулгалыг хоочун методиктиг болгаш практиктиг ду-заны анык методистерге кадып чораан.

Бай-Тайга кожууннуң төп саңыга удуртукчулап турган үелеринде мөзү-бүдүштүг, ажылынга ынак, анык библиотекарьларны хүлээп ап, библиотекка херзэнге-даа, амыдыралга-даа өөредип, могаг чокка ажилдап чораан удуртукчуларның бирээзи. Кижик бүрүзүнге кичээнгейлиг, биче сеткилдиг, дузааргак, кижизиг. Бай-Тайганың төп саңыга ажилдап чораан үелеринде көдээ библиотекарьларны бот-өөредилге-биле институт доостура-рынга улуг деткимчезин кадып чораан. Даштындан көөрге, шириин-даа ышкаш

көстүр, ынчалза-даа кады ажилдап ту-рар өөрлериниң бүгү байдалын эскерип, үргүлчү арга-сүмезин, дузазын берип чо-раан. Бай-Тайга кожууннуң төп ном саңын чаңгыс аай удуртукчулуг болурунга улуг ажилды кылып чоруткан.

Бай-Тайганың төп саңының төө-гүзүндө Тамара Сыратовна-биле кады ажилдап чораан база улуг үлүг-хуузу кириген хоочуннарывыс: Ачиймаа Тар-гын, Хүрен Серен, Чимис Адыг-оол, Ольга Иргит, Зинаида Аракчаа, Күжүгет Дембирел сугларны чоргаарал-биле адап болур.

«Мен бодум 1995 чылда Бай-Тайга кожууннуң төп ном саңыга ажилдап эгелзэн үем. Ол үеде ном четчелээр болгаш бүрүткээр килдизинге редактор-лап ажилдап эгеледим. Килдске Ирина Көк-ооловна, Алдынай Плеевна ажилдап турганнар. Чаа ажилдап эгелзэн кижиге библиотека ажылының чажыттарын, дуржулганы солчуп, деткип чораан да-гыныкчыларым, менээ улуг дузаны чеди-рип турганын амдыгаа чедир утпас мен. Тамара Сыратовна шак-ла ындыг уян, дузааргак аажы-чаңы-биле Бай-Тайганың

ном саңыга, Пушкин аттыг библиотекега база ажилдап чедип келиримге, мени деткип, ажилга практиктиг сүмелерни айтып берген хоочун дагыныкчым.

Ажилдан аңгыда, коллективтин дем-ниг болурунга идиг кылдыр, библио-текарьларның өг-бүлелерин чыып алгаш, чай болурга каттап, мөөгүлөп, Бай-Тай-ганың кончуг чараш дзэн тайга, сынна-рынга библиобус машинага ыр-шоорлуг чоруурувус чараш чанчыл турган».

Тамара Сыратовнаның өөнүң ээзи Самбың-оол Хертек. Ол – кожууннуң төп ном саңының чолаачызы турган. Самбың-оол Майын-Тараевич өөнүң иштин «Ном саңының удуртукчузу» деп адаар кижик. Хертектерниң өг-бүлөзи ийи оолдуг, бир кыстыг, хей-хөй уйнуктарны кырган-авазы, кырган-ачазы. Хертектерниң өг-бүлөзи эл-найыралдыг, аас-кежиктиг хей чыл кады чурттап чоруурлар.

Тываның бир онзагай кожууну Бай-Тайганың кени Тамара Хертектиң 80 харлаан юбилейинде ук кожууннуң төп ном саңын үр чылдарда удуртуп баш-карып чораанын дагын сактып, төөгүлүг эрткен оруун ынак солунувус таварыштыр биживишаан, байырым чедирип тур мен.

Чойгана САТ,
А.С. Пушкин аттыг библиотекаяның
эртем-методиктиг килдистин
методизи.

ТАР-ның 100 чылынга

БУЯН-БАДЫРГЫ ДУГАЙЫНДА

Моңгуш Буян-Бадырғы 1892 чылдың апрель 25-те Барыин-Хемчик кожуунун Аягаты сумузунга Моңгуш Номчула деп чылгычы араттың өг-бүлезинге төрүттүнген. Буян-Бадырғыны ооң ада-иези Даа кожуунун нояны Хайдыпка азырандыга берип-кеннер. Азырап алган огу угаанның, кадыг-ширин мөзү-шынарлыг кижилер кылдыр бойдустан-на чаяттынганын Хайдып ноян эскерип, ону бичизинден-не моол, кыдат болгаш орус үжүк-бижикке өөредип, бодунун ноян ызыгуурун салгаар кижилер кылдыр кижизидип азырап өстүрген. Азыраан адазы Хайдып ноян 1907 чылда мөчүп каарга, Буян-Бадырғы эрге-чагырганы ызыгуур салгап, Даа кожуунун нояны апарган.

Российжи революционер, Тываның хамаарышпас чоруунун талаакчызы Иннокентий Сафьянов-биле ноян Буян-Бадырғы эл-найралдыг чораан. Ниитилел-политиктиг болуушкуннарны угаап сайгарар, күрүнө ажил-чорудулгазының талазы-биле хөй чүүлдерни ноян Буян-Бадырғы Иннокентий Сафьяновтан билип алган.

Урянхай крайны Моолдун хүрээлелинде кылдыр Совет Россия хүлээп көөр хире апарган шериг-политиктиг байдал тургустунуп, аңаа Тываның орус болгаш тыва чоннары таарзынмас апаарга, ноян Буян-Бадырғы биле Иннокентий Сафьянов хамаарышпас тыва күрүнени тургузар талазы-биле ажилды органи-застан чорудуп, Бээзи биле Даа кожууннарның болгаш Урянхай крайның орус чурттагы чоннарының төлээлериниң чыыжын Чадаанага 1921 чылдың июнь айда эрттирип, хамаарышпас тыва күрүнени тургузар дугайында шиитпирни хүлээп ап, кызыл партизаннарның салдары күштүг девискээр Таңды кожуун-да Суг-Бажы деп черге (Атамановка суурга) бүгү Тываның кожууннарының төлээлериниң шуулганын 1921 чылдың ортаа үезинде чыып, Таңды Тыва Улус күрүнени тургустунганын чарлаар деп шиитпирлээн. Иннокентий Сафьянов биле ноян Буян-Бадырғы хамаарышпас тыва күрүнениң Үндэзин хоойлузунун (Конституциязының) төлөвилелин ажилдап кылгаш, Таңды Тыва Улус күрүнени тургустунганын чарлаарын шуулганын киржикчилерин саналдаан. Оларның саналдааны төлөвилелди Таңды Тыва Улус күрүнениң Үндэзин хоойлузу кылдыр улуг өскерилгелер чокка хүлээп алган.

Таңды Тыва Улус күрүнениң Чазааның даргазы, ТАР-ның улустун революс-тун намының чингине секретары дээш өске-даа бедик албан-дужаалдарга Моңгуш Буян-Бадырғы ажилдап, тыва хамаарышпас күрүнө тургустунуп быжыгарынга улуг үлүүн кириген.

ССРЭ-ге эртем-билигге өөренип, совет политиктиг үзел-бодалдарны угаан-медерелинге сиңирип алган аныяк кижилер Тыва Арат Республиканың удуртулгазын кирген соонда, Моңгуш Буян-Бадырғы дээш ноян ызыгуур-луг өске-даа удуртукчуларны ТАР-ның үстүкү күрүнө органнарындан чоорту хөөглөп үндүргөн.

Моңгуш Буян-Бадырғыны 1929 чылда тудуп хоругдааш, ону адып шиидер деп шиитпирни ТАР-ның улустун революс-тун намының үстүкү удуртулгазы 1932 чылдың март 22-де хүлээп алган. Ол шиитпирни херек кырында күүсеткенин бадыткаан документилер төөгү материалдарының аразындан амга чедир тывылбаан.

Шаңгыр-оол МОНГУШ.

Езу-чаңчылдар

ЧАПТАНЧЫГ
УЖУРЛАР

Чаш уруглар-биле дыка хөй ужур-лар холбашкан.

Амыдыралда ындыг база болгулаар, аныяк өг-бүлө чүгле "оолдааш" азы "кыс-тааш" туруп бээр. Ындыг таварылгалар-да хөй оолдуг азы кыстыг өгден оол азы кыс уруг азырап алыр. Ооң соонда ол өг-бүлө оолдарлыг азы кыстарлыг болуп, шуудап чурттай бээри кайы хөй.

Чамдыкта мырыңай чаптанчыг чаңчылдар база тургулаар. Бир эвес кыстары көвүдээш турупкан аныяк ада азы ие кижилер кыстыг-бир хөй оолдарлыг төрелиниң азы таныш-көрүжүнүң огулун тудуп олурда, ол бичии оолчулгаш ооң хоюнга ичелепкен болза, ол база чаа-гай ужур – оолзураан ада-иениң күзели бүдерин оштааны-дыр. Ол ышкаш хөй оолдарлыг кысыраан аныяк ие кыс уругну хоюнга ичеледип алган болза, оолдарының аразында кыстыг-даа апаар.

Бо талазы-биле база чаптанчыг са-гылга бар. Аныяк, төлүрүзүн ада-ие хөй уругларлыг өгден бир-ле эт-херекселди (оолзураан улус кестик, кымчы, сөдүрге, аргамчы, а кысыраан улус хачы, ине, чүскүк) "бүдүү аптар" турганнар. Чам-дыкта ол уругларның идик-хеви-даа бооп болур. Ону ооржу чорук дивес, ол ужур-дур.

Чамдык шуут ажи-төл чок азы уруг-дары доктаавастап, элекке бүрлүп каар таварылгаларда аныяк өг-бүлө чоок төрелдеринден азы хары-даа бол, чаңгыс чер-чурттугларындан чаш уруг азырап алыр. Төлге кызаткан ындыг улуска ойталаар кижилер чок, а азырап ап турар талада чигинер, дадалгал-заар-даа чүве чок. Чүге дээрге хөй ажи-төлдүг дээр соонда, ооң-биле шуп-тузу билдингири ол. Ындыг өгге чаагай кежик-чол доктаар дижит. Ынчалдыр ажи-төлдүг болур кежик азыранды оолдуг, кыстыг өгге доктаар. Олар ооң соонда уруг-дарыглыг болуп, чурттап чоруй баарлар. Дора дize, азыранды огу, кызы өгленип-баштанын алырга, оларның уруг-дарыының аас-кежиктиг кырган ада-иези болур. Азыранды уругну кажанда-даа ыя көрбес, ажи-төлдүг-даа

апаргаш, ачы-буянын төлү кылдыр көөр. Тывалар "азыранды оол аал баштаар, сурас оол суму баштаар" дижит. Бети дize, Буян-Бадырғы Моңгуш ноянның төөгүзү безин аңаа херечи деп болур. Ажи-төлдөн кызаттырган Хемчиктин Хайдып Үгер даа (Буурул ноян) яды өг-бүледен Буян-Бадырғыны азырап алганы-даа чөп. Ооң соонда азыранды оолдун чурт, кожуун-даа туда бергени шын. Бодунун үезинде дээди эрге-ду-жаалдыг тыва нояннарда эң шыырак эртем-номнуг, өттүр көрүүшкүнүг, улуг угаанныг кижилер болуп, ылгалып үнген. Эргилделиг чаа үеде бот-догуннаан Таңды-Тыва күрүнениң баштыңнарының бирээзи чораан болгай.

ЧАШ УРУГ
ДОМНУГ

Тывалар чаш уругну сүзүглелдиг кылдыр көөр, харын-даа бурганчы-дар.

Ол дээрге үстүндө чугаалааныыс дег, хөй уруглуг өгнүң эт-севин ажы-биле дилеп азы чажырып аптарындан аңгыда, ол өгнүң эжик-эргининден айыс алыры база бар. Өгден үнерде, эжикке, эргинге дээр, сөгүрүп эртер азы өгге кирерде, шак ындыг ёзулалды кылыр. Кол-ла чүүл – уруг кавайындан, харын-

даа чаш кижиниң хол, будунга дээр, айыс алыры, домнаашкынның (бо удаада бот-домнаашкынның) база бир хевири бооп турары ол.

Ийис уругларны, ылаңгыя оол, кыс ийистерни онзаалап, домнуг дээр. Барыктыг аарыгны ол уругларның до-му-биле эмнээр. Чижээ, ымзанган, ажынып-дарынып, кедергей хомудаан азы соокка челбинген таварылгаларда аныяк иениң эми болганчок ыжа бээр. Ынчан ийистер эжиниң кайы бирээзин (аргалыг болза, чер басып, маңнай бер-ген уругнуң) будунун улуг эргээн ышкан эмиге дегзип, куду алзы черже углай (черже сиңирери ол) домнаар. Аарыг иениң эдидиң изии азы шыырынып дидирээри намдаар, сагыш-сеткили оожургаар.

Домнуг болуру чүгле ийистерге онаашпас. Ол харын өскелерден онзагай аажылыг, элдеп өзүлделиг уругларга хамааржыр. Ындыг уруглар бир болза, тоолда чүве дег, кончуг эрте чаңы көстүп, хеп-хенертен чугаазы үне берген, бут кырынга туруп, кылаштай берген азы үш, дөрт чыл иштинде үңгей безин албас тургаш, бир-ле хүн туттунуп, кылаштап чоруй, шуут-ла дорт маңнай бээр.

Домнуг уругларга кандыг-бир айыыл-халаптан элдеп арга-биле чайлай бер-ген уруглар база хамааржыр. Оларны онза камгалакчы күштүг, "бурган-чаяак-чы ээ көргөн" деп чугаалажыр болгаш "чер хинниг", "дээр сүзүктүг" деп көөр. "Чер хинниг" дээр база анаа эвес. Ын-дыг уруг чер сорунзалыг, күштүг, адаа аар, ынчангаш белен-селен кылашта-вас, "чер тыртышкынның" дижит. Ие-черинден чарылбас дээни ол. А "дээр сүзүктүг" дээр билдингир-ле болгай. Ындыг уругдан хуулгаазын хам-чаяакчы кижилер үнгүлээри ховар эвес. Олар чажындан-на онзагай бот-шынарларлыг оътчу, чатчы, онза домнуг кижилер болур.

Сүлдем МОНГУШ.

Чагаалар аразындан

ӨӨРҮП
ЧЕТТИРДИВИС

2021 чылдың апрель 17-де № 28 "Шын" солунга үнген «Хомду дайынның киржикчилериниң хан төрээнери» деп Дегут Демчиктин бижээни төөгү мате-риалын номчааш, Моңгуш Хөлчүктүн ук-салгалдары дыка өөрүп, Дегут Моңгушевичге четтиргенивисти иле-редип, мөгөйип тур бис.

Бистиң ада-өгбелеривистиң эрес-маа-дырлыг чоруунун дугайында төөгүге артып калыр чүүлү бижээш, оларның салгалдары бистиң билбес чорааныыс төөгүнү чырыкче үндүрүп, угаан-медереливис, сагыш-сетки-ливиске оттуушкуну болдурганы дыка эки өөредип болган.

Бис кырган-ачавысты дыка эки сактыр бис. Ол олут олурбас кежээ, эвилең-ээлдек кижилер чораан. Дөрт оолду, дөрт кысты азы-рап өстүргөн, оларның эргим ынак ачазы. Кырган-ававыс аныяк назынында, дөртөн үш харлыында бурганнай берген. Оолдары: Артаа, Данзырын, Доржукай, Бартына. Кыс-тары: Чолдак-оол, Дуу-Дарый, Сиирин база Мария. Оларның ажи-төлү шупту эртем-билигиг. Тываның аңгы-аңгы булуңнарында дыка эки ажилдап, чурттап чоруурлар.

Дегут Демчиктин бижээни «Хомду дайынның киржикчилериниң хан төрээ-нери» деп төөгү материалынче ады кирбейн барган ук-салгалдарының ажи-төлүнүн аттарын маңаа немей бижип каалы. Ол дээр-ге Сиирин угбавыстың огу Седии Сергей Шурукуевич, кеннивис Надежда Балчыма-евна. Оларның огу хөгжүмчү Седии Айдын, Тываның бир дугаар вилончелизи. Хеймер уруу Марияның уруу Раиса Сымчан-оолов-на. Ооң өөнүн ээзи күдээвис Санчы Сергей Туматович, «Тываның алдарлыг чылгычызы» деп аттың эдилекчизи.

Бистиң улуг өгбевис Моңгуш Хөлчүк Дембирел огулунун адын мөңгөжидип, ооң кылып чораан маадырлыг херээн, төөгүзүн чырыкче үндүргөн Дегут Демчикке база катап улуу-биле четтиргенивисти иле-реттивис. "Солун, ханы уткалыг чогаалда-ры моон-даа сонгаар төрүттүнүп-ле турар болзун! Алдын баштыг бийири чылгыр-ла болзун" деп йөрээдивис.

Хүндүктел-биле Моңгуш Хөлчүк Дембирел огулунун хөй санныг салгалдарындан.

АКЦИЯ: өре-ширең билип ал

Россияда суд приставтарының «Өре-ширеңни билип ал» деп акциязы бо хуннерде эртип турар. Ооң кол сорулгасы – боттарының өре-ширезиниң бар, чогуң билип алырынче кижилерниң кичээнгейин угландыраары.

Оон аңгыда, акцияның сорулгасы – суд приставтар албанының электроннуг хевирде чарлаттырган медээлерин кижилер боттары көрүп, билип, таныжып алырынга дузалажыры. Пристав албанының интернет четкизинде албан ёзу сайтында тускай арны бар, кижилер бүрүзү ынаар киргеш, ат-сывын бижипкеш, бо үеде ооң адында өре-шире бар-чогуң көрүп ап болур аргалыг.

Эрткен чылын медээ сагындырылганы кудумчуларга үлеп, чурттагычонну ындыг арга-биле кыйгырып турган болза, бо чылын автомашинада тускай кошкан медеглекчи-биле кудумчуларга халдып, өре-ширезин билип алыр аргалар дугайында чурттагычонга чарлап турар.

Ам бо удаада ажилдаар бөлүктүн кежигүннерин көвүдөдип, садыг-саарылга черлеринге болгаш найысылал Кызылдың төвүндө хөй улус чыгыр черлерге ажилдакчыларны тургускан. Бөлүк бүрүзү компьютер техниказы-биле чет-челенген. Ол-ла черге кижилерге сайттан өре-ширезин айтып бээр болгаш олар боттары амы-хууда сайтче киргеш, билип алырын өөредип каар. Оон аңгыда, ук акцияның дугайында допчузу-биле тайылбырлаан бижиктерни чоңга үлеп турар.

РФ-тиң суд приставының федералдыг албаны.

Арыг-шевергин чоруктуң айтырылглары

АЛЮМИНИЙ САВАНЫҢ ХОРАЗЫ

Орус литератураның классиги, чогаалчы, драматург Антон Чехов кижиниң бодун алдынып чорурунга, арыг-шевер болурунга хамаарыштыр мындыг сөстөрни чугаалаан: «Кижиде чүве шупту чараш болур ужурулг: даштыкы хевир, кеткен хеви, сагыш-сеткили база бодаалдары-даа».

А улуг орус педагог, чогаалчы А.С. Макаренко мынча дээн: «Кижиниң даштыкы байдалы ол кижиниң чуртталгазын көргүзүп чоруур. Арыг-силиг кижиниң даштыкы омур-хевиринден-не илдең. Кеткен хеви, арны, холдары арыг болур. Идик-хевинче кичээнгей салбас хирлиг, чуттуг улусту көөргө-ле, илдең: арны-бажы-даа, холдары-даа кезээде хирлиг чоруур. Ындыг кижилер аарычал, аш-чем-биле кады хөй хоралыг микробтарны чип турар».

Ылаңгыя амгы үеде делегейниң аңгы-аңгы чурттарында, ооң иштинде Россияда тыныш органның аарыглары грипптен аңгыда, коронавирус дээн ышкыш, коргунчуг аарыглар тыттып кээп турар үеде черле арыг-силиг болуру эргежок чугула.

Холдарын үргүлчү чуур херек. Улустун хөй кезин сугга холдарын каах бұлгай тудупкаш, арыг берген деп бодаар. Ол шын эвес. Чүге дээрге кижиниң кежи үс-биле шыптыг болгаш хир так чыпшына бээр. Усту арыглаарда, саван кончуг дузалаар. Холдун иштиги, даштыкы талаларын, салаалар аразын эки саваннаар. Узун дыргактарлыг болзуңза, ооң аразында база хөй хир чыгыр. Саванның холдарын суг-биле эки чуурун база утпаза чогуур. Чунган соонда, холду албан кургадыр чодарын Республикада эмчи профилактиказы болгаш хөй-ниитиниң кадыкшылга төвүнүн терапевт эмчизи

кижи хуннун чунарын Сергей Шойгу чедип алган.

Оон аңгыда, Хаанның Россия империязындан, ооң соонда Совет Эвилели база амгы Россияның шериг албанның кижилеринге салгал дамчып келген сапык идиктер болгаш ооң иштинге орашкын пөстен адырлырын база саналдаан. Үр болбаанда берцовка деп адаар шериг идиктер, уктар-биле солдаттар хандырттыганы дээш хөй-ле чаартылгаларны Сергей Кужугетович Россияның Армиязынга кириген.

Дараазында бистиң республикада арыг-шевер чорук дугайында айтырыгже эглип кээлиңер. Тыва чоннун төөгүзү база-ла арыг-шевер айтырылглары-биле дорт сырый харылзаалыг дээр болза, частырыг болбас.

Көскү күрүнө ажилдакчызы, Сталин премиязының үшкү чадазының эдилекчизи, Тыва АССР-ниң Күрүнө шаңналының эдилекчизи, Салчак Калбак-Хөрекович Тока яды кижилерни дорамчылап, дарлап чораан

феодалдыг Тываның амыдыралын көргүскен «Араттың сөзү» деп роман-трилогиязын бижээн болгай.

Салчак Тока тыва араттарның орус чондан чунар-бажың деп чүвени бир дугаар көрүп, аңаа хирин чуп, аштанып турганын бижип тура, хөлүн эрттир хөөредип, «дузун ажыдыпканы» билдингир.

Ындыг-даа бол, арыг-шевер айтырылглары бо хуннерде база тыва чон аразында чидиг хевээр арттышаан. «Араттың сөзүнден» эгелээш, бо хуннерге чедир чүү өскерилгенил? Бис, тывалар, кайы хире арыг-шевер чорукту сагып чоруур бис, ынчаш? – деп айтырыг ала-чайгаар тургустунуп келир.

Ийе, амгы XXI чүс чылда, сайзыраңгай үеде, чаа Тываның чурттакчылары неделяда ийи, үш удаа чунар-бажыңнап турар бис. Ийе, бүгү республиканың девискээринде, хөй-ниитиниң чунар-бажыңнары эвээш-даа бол, көдээ черде чон аңгы, хуузуңда чунар-бажыңнарлыг болгай. Найысылалда базым санында баня, сауналар кайы көвей. Кызыл хоорайның төвүндө, мурнуу, чөөн талазында болгаш оң талакы эрикте дугаары 2, 5, 6, 7 банялар доктаамал ажылдап турар.

Тыва кижилер бүрүзүнүн неделяда, ай санында чунуп турары дээрге-ле, аарыг-аржыктан камгаланып, хирлиг, чуттуг болбас, ниитилелде өске арыг-шевер бедик культуралыг кижилерден чыда калбас дээн күзели болбайн канчаар.

Амгы үеде чунар-бажыңга кирип келириңге, магалыг-ла: чунар саван, шампунь, эът-кешти арыдыр чуп, дүрбүүр мочалка, изиг буска ылаңгыя оорганы дырбандыр чаа бериптер хадың бүрүлүгүндө кылган

ширбиил, суксун хандыраар газтыг суг (газировка), квас азы чигирлиг изиг кара шайны келген улуска сүмелеп, садып турар.

Ынчалза-даа чүге-ле ийик, аарыг-аржык тарадып болур микробтардан, халдавырлыг аарыглардан камгаланырын бодавас, арыг-силиг эвес чон боор бис? Чүге чунар-бажыңга келгеш, өске кижиниң хирин чуп турган дюралюминий тазтарынга улаштыр чунуп алыр бис? Чүге кижилер бүрүзү бажыңыңдан аңгы тазтыг кээп шыдавазыл?

Ооң-биле чергелештир, дюралюминийден кылган чунар тазтарны кажан-даа солувас, чыл-чылы, ай-айы-биле чунар-бажыңга келген улус ону ол хевээр ажыглавышаан.

Хөй-ниитиниң болгаш хуузуңда чунар-бажыңнарның ээлери сайгарлыкчылар чоңга (клиентилерге) таарымчалыг байдалдарны тургузуп, микробтар чыылбас деп санадыр чук тазтарны садып алыры чугула. Оларны база-ла чыл-чылы-биле олчаан эдилеп туруп бербейн, кезек болгаш-ла чаартып, солуп турары күзөнчиг.

Дюралюминий материал хоралыг деп эртемденнер каш чылдар бурунгаар-ла бадыткаан. Амгы үеде бо материалдан кылган паш-савага аш-чем белеткеп кылырын безин, сүмелевейн турар. Чүге дизе дюралюминий савага кислоталыг аш-чемнер: а ол дээрге уксус холумактыг дузаан эът, балык болгаш дагаа эъди база ажыг капуста холумактыг ногаа аймаан белеткээри хоруглуг.

Дюралюминий дээрге алюминий-биле магнийни каттай эзилдиргеш, кылган паш-сава болур. Алюминий боду чымчак болурга, магний аңаа быжыг болур арганы берип турар. Аш-чем белеткеп турар үеде, дюралюминийниң кислород-биле холуксаалыг бүдүмели, тодаргайлаарга, карты агаарга эсти бээр, шак ындыг пашка аш-чем белеткээрге, кижиниң кадыныг хоралыг дээрзин Тываның күрүнө университетиниң башкызы, химия эртемнериниң кандидаты Урана Ондар дыңнадып турар.

А мээң бодумнун амы-хууда сөөлгү арга-дуржулгамдан алгаш көөргө, кара чаңгыс бүзүрелдиг арга – боду бажыңыңдан тазтыг келгеш, чунганы-ла дээр. Ынчангаш чунар-бажыңда салып каан турар «хөйүн көргөн» дюралюминий тазтарны черле ажыглавазын сүмелээр-дир мен.

Улус-чонну өөредип, билиргээр дээн бодаал-даа эвес, янзы-бүрү аарыг-аржык таравазын деп бодаан санал-оналым-дыр ийин. Ону канчаар хүлээп алыры кижилер бүрүзүнүн амы-хууда херээ-ле ыйнаан.

Бо бижээн чүүлүм доозуп тура, мындыг бир чугула айтырыгны база медеглекседим. Сөөлгү үеде чунар-бажыңга келген эрлерниң хөй кезин ырыктааштыг изиг бусче басып кире бээр элдеп... Бо байдал дыка-ла эпчок болур чорду.

– Чүге ырыктааштыг бусче кирип келдиң дуңмам? Өске чунуп келген акыларыңны хүндүлөп көрүңүз – деп сагындырыг бээримге, бир аныяк оол:

– Ол чүү дээрин ол акым, мен чаа ырыктааш (трус) кедип алган кижилер мен – деп харыылаарга, ыдым чиде берген.

Ооң ырыктаашының чаа, эргизи меңээ кандыг-даа хамаанчок. А чүге мен изиг буска ол кижиниң кеткен хевинден үнген дерни болгаш хирни тынар ужурулг мен? Оон аңгыда, ол ырыктааштың адаанда та чүнү чажырып турар кижилер чүве. Та балыг-бышкын, та аарыг кижилер. Ынчап кээрге бо бир аңгы тема, бир аңгы чугаа-дыр. Ооң дугайында дараазында үндүрүлгөвиске бижип, чырыдар бис.

Мерген ОНДАР.

Чуруктарны интернеттен алган.

Лидия Хертек сүмелеп турар.

Арыг-шевер чоруктуң айтырыгы күрүнө деңгээлденче безин көдүрүп келгенин Россияның чурттакчылары эки билир, сактыр. Бистиң чаңгыс чер-чурттуувус, Россияның Маадыры Сергей Шойгу 2012 чылда Россия Федерациязының чепсектиг күштериниң камгалал сайыды албан-дужаалга томуйлаткан соонда, 1 сая ажыг шериг кижилерни удуртуп-баштап эгелээш, бирги ээлчегде база арыг-силиг айтырылгларынче онза кичээнгейни угландырып эгелээш болгай.

Чурагайлыг технологиялар хун бүрүде бурунгаар хөгжүп турар XXI дугаар векте шериг даалга күүседип чоруур дайынчы (солдат) кижилер айда чүгө 3 удаа баняга чунуп, арыгланyp турарын Сергей Кужугетович кайгап ханмаан, аңаа канчап-даа чөпшээрешпээн.

Бо айтырыгны ол дораан, кончуг шалыпкын шиит-пирип, шериг кезектеринге (душ) суг-биле саарттынып чунар 35 муң кабиналарны эптеп тургускан, 16 муң хөп чуур машина, 21 муң доозун сордуур пылесостар-биле хандырган. Шериг даалганы күүсеткен соонда, солдат

Байкара Карашпай аныянда «Тываның аныяктары» солунга ажилдап эгелзэн. Ол бодунуң үезинде кончуг идепкейлиг, хей-ниити ажилдарына үргүлчү киржип чораан кижип деп билер мен. Чогаал бижиригге сундулуг. Ол үелерде солуннар, «Улуг-Хемге» аажок парлаттынып, аныяк чогаалчы ажылын ынчалдыр эгелзэн.

Улуг чогаалчылар Байкара Карашпайның чогаалдарын улуг сонургалбиле номчуп, таныжып турганнар. Ол болза С. Бүрбү, С. Сарыг-оол, К-Э. Кудажы өскелер-даа бо аныяк оолда бижири салым бар-дыр деп турганын, өөм ээзи Ю. Кюнзегештен дыңнаан мен. Корреспондентилеп чоруп турда, Элегеске кончуг аныяк, чараш саанчы уругнуң сураа үнүп эгелзэн. Ол аныяк мурнакчы саанчыны Дадар Оюн дээр деп бис сураан дыңнап, көрүксеп, сонургап турган бис. Дадарның авазы база мурнакчы саанчы Манганак Акай-ооловна ТАР үезинде «Ленин» ордени-биле шаңнаткан. Ол шагда редакцияларның аныяк ажилдакчы оолдары Элегеске сургакчылаар, аныяк саанчы дугайында солунга материалдар белеткээр дээш чоруп турганнар, Карашпай база оларның аразында. Мурнакчы саанчы, чараш кыстың чүрзэн Б. Карашпай апкан-дыр деп чугаа тарай берген. Ол үеде Дадар Оюн «Ленин», «Кызыл тул» ордени-биле шаңнаткан турган. Аныяк саанчы Дадар Оюн хурал-суглаага Тывадан дашкаар Абакан, Красноярск хоорайларга делегаттап, комсомол шугуму-биле Москваның ВДНХ-га-даа чедип чораан (архив материалдарындан).

Ол ийи аныяктар кады чурттаар соругланы салгаш, 1960 чылда Кызылдың «96» деп парк аксында чаа туткан 4 каът бажыңга чурттап турганын сактыр мен. Ажы-төлдүг, чараш өг-бүлө ынчаан тургустунган. Ол үеде Байкара Карашпай «Шын» солунуң редакторунуң оралакчызы болуп ажилдай берген, а ооң өөнүң ишти Клара (Дадар) Карашпай «Тываның аныяктары» солунуң корректору болуп ажилдаан. Аныяк өг-бүлө амыдырал-чуртталгаже, ажил-агыже ынчаар шымнып киргенер.

1973 чылдың март 5-те Байкара

Эштеримниң дугайында сактыышкын

КАРАШПАЙ БАЙКАРАНЫҢ 90 ХАР ОЮНГА УТКУШТУР

Байкара Карашпай, авазы, өөнүң ишти Дадар Карашпай.
Кызыл. Май, 1966 чыл.

Карашпайның чүрээ хенертен турупкан. Улуг уруу Люба 7 класс, бичии оглу Андрей чаа-ла бир харлап алгаш турган. Ынчалдыр-ла аныяк ава Клара (Дадар) чааскаан ажы-төлү биле арткан. Кончуг-ла кызымак кижип, 6 уругларын дөгөрезин эртем-билигге чедирип, өглөп баштаан. Чаңгыс-даа уруун, оглун уруглар бажыңыңга тургуспаан, дөгөрезин чааскаан өстүргөн. Уруглары база аажок өөренир, идепкейлиг, школазынга шаңнал-макталдыг өөренип чораннар. Кызылдың 2 дугаар школазының доозукчулары. Мен оларның салым-чааанын, амыдыралын ам-даа хайгаарап, сүмө берип чоруур мен. Ажы-төлүмге үлегер-чижек кылдыр, бодумнуң-даа төрелдеримге чугаалап чоруур мен. Чаңгыс бот-иениң ажы-төлүнүң кижип

зин, эртем-билигге сундулуун. Ол шагда аажок эдержип, үнчүл-киржип чордувус. Эживис Клараның 50 харындан эгелеп кады демдегледип чордувус. Мээң өөм ээзи Ю. Кюнзегеш Кларага йөрээп, бараалгадып шүлүк-даа, чогаал-даа бижири чорду. Бис, эштери, Дадар звес, Клара деп адаар болгай бис.

Черле бодап, сактып чоруурумга, адазын дөззэн, аажок чараш оглу Салгал Карашпай (Слава) кижизиг, чугаакыр. Андрей оглу ачазын-даа билбес, сагынмас-даа 1 харлыг турган. Улуг карак эмчизи сонгаар чурттап, ажилдап чоруур. Слава-даа, Ира-даа, Андрей ачазын эки сагынмастар. Улуг угбаларының, авазының чугаазы-биле, ачавыс журналист, чогаалчы деп билерлер. Хөөкүй авазы оолдарын, уругларын-даа

түрөтпейн, улус-чон аразыңа эки чорзуннар дээш, аажок өөредилгезинче кичээңгей салып, школа амыдыралыңдан чыда калбас чораан. Клара ийи дугаар школаның директорларын дыка эки сактып чугаалаар турган. Ол болза М.О. Дамдынчап, М.О. Ооржак, М.Ч. Куулар аныяк авага дузалажып, деткип, үлегер-чижек кылдыр школаның ниити хуралыңа бо-ла чугаалаар. Ада-ие комитетиниң кежигүнү, үлегерлиг ава.

Черле ажы-төлү дээш дыка сагыш-човап чораан. Уругларыңа ада орнунга ада болуп, ие хүлээлгезин кончуг эки күүсеткен кижип. «Ада көрбээнин оглу көөр» деп үлегер домак дыка шын. Оглу Салгал дарга-даа, эки ажилдакчы кижип деп билер мен.

Уруу Рада бичиизинде-ле аажок өөренир, идепкейлиг кижип. Бичиизинден (та каш класс чүве) телевизорга, радиога дикторлап, тыва-орус дамчыдылгага киржип, 2 дугаар школазының «Совет дружина» даргалап, комсомол секретарьлап, хол бөмбүү ойнаар спортчу турду. Оон-даа өске уруглары база эки амыдырал-чуртталгалыг, хар-назыным улгаткан болгаш, уттуп-даа алыр болгай мен.

Байкара Карашпайның «адының бажы эрте хоя» бербээн болза, ол улуг чогаалчы турар боор деп бодаар мен.

Клара Карашпай 80 харлыында аар аарыгга таварышкаш, бистен чарлып чоруткан. Тыва Чазактың хүндүлел бижиктериниң, «Чеди-Хөл кожуунуң хүндүлүг чурттакчызы» деп аттың эдилекчизи, «Люди в Центре Азии» деп номнуң киржикчизи. Эштеримни сактып олурарымга, үелер чаа-ла эрткен ышкаш каракка көстүр.

Бо чылын декабрьда Карашпай 90 харлаар. Уругларының ачазын сактып, 1975 чылда чырыкче үнген «Үениң теви» деп номун катап парлаттырып, ада-иезин меңгедип чоруурун сеткилимниң ханызындан өөрүп деткип чор мен.

Дырбак КҮНЗЕГЕШ,
күш-ажылдың хоочуну,
журналист.

БЕЛЕК

• Чечен чогаал

Бешки классчы Ай-кыс төртүтүнгөн хүнүнде амырап хүнзэн. Чаңгыс класска өөренип турар эш-өөрү-биле хоорайның төвүнде «Фьюжн» кафеге ойнап-хөглзэн. Эң-не ынак пирожное-тирамисуно чечени-даа болза чип болур деп чөпшээрелдиг база болган! Ол-ла кежээ Ай-кыстың төрелдери бажыңга чыгып келгеш, йөрээп сестерни сөңзэн. Бо бүгү ооң ада-иезиниң уруунуң байырлалында уттундурбас кылдыр белеткеп берген белээ шээй.

Оон аңгыда, Ай-кыстың ава-ачазы белек дугайында шагдан тура сумелешкенер. Уруунуң күзелин олар ооң удуур орунунуң артын долдур аскалап алган чуруктарындан эскерип келгенер. Ай-кыстың дүнеки дээрден, октаргайның сылдыстарындан сымыранып дилеп алган күзелин төртүтүнгөн хүнүнде боттандырар дээш, ада-ие албан-биле Абакан хоорайже киргеш келгенер.

Киноларда ышкаш, торт кырында хып турган лааларны өжүр үрүптөри билек, аргып каан шаараш кавайны ачазы даштыыртан кирип эккелген. Ооң иштинде ак шокар амытан карактары кылаңайнып, шимчеп чыткан.

Ай-кыс алгы-кышкы-биле сегирип алгаш:

— Долматинец!!! — дзэн соонда, улус оон-моон үглей-ле бергенер.

«Хөөкүйнү», «Аа, богда, чаш деп чүвезин», «Хаа, шокарының чаражын», «Ой, корткаш ичелеп ап-тыр» — дээш, аалчылар хүлүрежип-ле эгелзэннер. Кортка-нындан сирилзэн ытчыгаш адаандан өрү хыйыртап көрүп турган. Холдан холче дамчаан эниктиң, шынап-ла, адаандан суук чүүл бичии болгаш төктүп каап турар болган.

Ытчыгаштың адын Белек деп адап алганнар. Белектиң үс-биле чаап каан хөмчүгөш дег хаайын Ай-кыс чүден артык чаптаар, оозун бодунуң думчуунга үстүрүп алгаш:

— Нью-нью, нью-нью, багай сидиң чүвемни — деп чассыткалаар.

Мойнунда чинчи кедирип каан Белектиң эззинге ынаа

кончуг. Ай-кыс ном номчуп олурар болза, албан-биле ооң буттарының адаанга чыдып алып. Оозу хостуг апаарга, база эндевес, артында-ла хойнунче шурай бээр. Чай кадында уругнуң чаактары чылгай кааптар. Белек хөгжүмге сундулуг эник болган. Ай-кыс пианинога оожум ойнай бээр, ыды аялга аайы-биле улаан-даа ышкаш бадыра бээр, а кажан ыткыр аккордтар дыңналы бээр, бар шаа-биле эзрип эгелээр.

Уругнуң ада-иези сиди дырылаар ытчыгашты ветеринар эмчиге көргүзөргө, ындыг ааргы эмнеттинмес боорун тайылбырлааш, эрте дээр кезээ меңгедө удудур сыкыртып кааптар аргазын сүмелзэн.

Ай-кыс улуг улустуң чугаазының ужурун билип каап-каш, чүгле чаңгыс домак чугаалаан:

— Мээң ыдымга бичии өпояларга кедирер памперс херек...

Ындыг амыр, сагыш ышкаш чүве кайда боор, канчаар-даа эптештир памперс кедирип каарга, Белек ушта чүткүп кааптар болган. Ыт улгаткан тудум, бажың иштинге чиктиг чыт тыттып эгелзэн. Белекти кудумчуга агаарлаткаш, кирип эккээр, бичии када анаа ышкаш болур, оон база-ла ында-мында «чурум үрөп каан» истер көстүп кээр. Өгнүң эр ээзи шыдашпайн ыткыр хыйланып, чоон үнү-биле алгыра бээр, Белек буруузуңган ышкаш, чадып каан пөс кырынга Ай-кыс келгизеже чедир чыдар. Бичии ээзи кирип кээр, авазын манаан төл дег, ыды ооң барбазында-ла баар. Думчуктарың үстүржүпкеш, бирээзи ырлавышаан чугааланырга, бирээзи кудуруун чайып эгелээр. Ыттың адаанда дөжектиң кырындан чадар пөстерин чай кадында Ай-кыс чуп-ла, солуп-ла, чадып-ла турар.

Өггө кирген аалчылар Белекти магадап ханмас, ол улусче огланып, бут адаанга ораажып турбас. Бажың иштиниң каасталгазы ышкаш чараш ыт чытса-ла чыдар, чытса-ла чыдар. Белекти толтуг карактарының хөлүгүрү, ооң адаандан үстүнче аларартыр көргөн көрүжүндөн ол чүгле Ай-кысты манап чыдар ыттың шыдамык, бердинген сеткили хүнден хүнне чыгып, улгадып кел чыткан...

Белек ийи харлапканда Ай-кыс бичии думалыг апарган. Биезги ышкаш хостуг үези эвээжзэн, уруг авазыңа дузалажырыңа өйлөшкен. Чаш думазыңче чардыгар дээш, Ай-кыс ыдының дугайында уттуптар апарган.

Бир эртен Ай-кыс көөргө, Белек компьютерниң дузактарың үзе хемирип каапкан болган. Хомудаан уруг ачазыңа ыглаар чыгы хоптанган:

— Ачай, канчап реферат бижири кижип мен? Белек кулугурну караңгы үгекче суп каар-дыр!

— Кижиниң эң чоок өңнүү куруг черге хора чедирбес чоор. Боданып көрөм, кызым, чүге Белекти хомудадыпканың ол?

— Та, дүүн думамның кургадып каан чөргөктерин бо ыт дүжүр соккулап каапкан-дыр дээш, авам ажынып турар боорга, Белекти кончуптум.

— Ыдың-биле сөөлгү үеде чоп концерт көргүспейн бардыңар?

— Ой, ой, оой! Ачай, ам-на билип кааптым, даштыгаа Белек-биле ойнаарым ол — дээш, уруг дүрген-не кеттинипкеш, бурт-сарт үне халаан. Соондан ыды чүгле караш дзэн.

Ай-кыс школадан келгеш-ле, Белек-биле кады кежээни өттүр ойнаар апарган. Бир-ле катап ол удуурунун мурнунда ыдының дөжзэн кургаггап каар дээш, маңап келген... ол белиңнээнинден олура дүшкен.

Авазы дааш-шимзэн дыңнааш, кухнядан холунда аржыыл тудуп алган бо чүгүрүп олурган. Ачазы телевизорун өжүрүп кааш, коридорже таваар үнүп кээр, Ай-кыс шала кырында ыдын куужактап алган олурган.

Ооң карактарындан баткан чаштары Белек чылгап-ла, чылгап-ла турган.

— Ачай! Белектиң чөргөктери курга! Авай! Дыңнап тур силер бе, кургаг аан!

Ам-на ада-иези оңгарлып келгеш, чүвениң ужурун билип кааннар:

— Сээң шыдамыңдан, сээң ынакшылыңдан ыдың экирий берген-дир, кызым — деп, ачазы уруун эргеледип чугаалаан.

Ульяна МОҢГУШ,
Тываның Чогаалчылар
эвилелиниң кежигүнү.

Чарлал — Реклама

Расширь
свои границы!
Купи квартиру
в Красноярске!

ОТДЕЛ ПРОДАЖ
+7 (391) 228-87-83

ПРОФЕССИОНАЛЬНОЕ
ОБОРУДОВАНИЕ
КВАЛИФИЦИРОВАННЫЕ
СПЕЦИАЛИСТЫ

8-913-352-40-48
8-901-644-12-21

РЕМОНТ ДВИГАТЕЛЕЙ
ГРУЗОВЫХ АВТО

КРАТЧАЙШИЕ СРОКИ

УАЗ-ГАЗ, КРАЗ, Д-144, МТЗ, ЯМЗ, КАМАЗ, ТМЗ
ВСЕ МОДИФИКАЦИИ

ТУРГУЗУКЧУЗУ:
Тыва Республиканың
Информатизация болгаш
харылзаа яамызы.

Кол редактор
А.Н. АРАКЧАА.

Редакцияның болгаш
үндүрүкчүнүн адреси:
667000. Тыва Республика
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100,
каб. 29, 32

РЕДАКЦИЯНЫҢ
ТЕЛЕФОННАРЫ:

Редактор — 2-01-35.
Чарлал килдизи — 2-01-35, 2-18-10
Менеджер: Е.Э. Иргит. каб. 309
Солун чыскаакчылары:
С.Н. Монгуш, А.К. Ооржак — 2-17-94
Корректор: А.А. Лагзы — 2-17-94
Чагалар килдизи: Ч.Н. Мачык

Харылзаа, информация тех-
нологиялары болгаш массалык
коммуникациялар адырынга хай-
гаарал талазы-биле федералдыг
албанның Тыва Республика тала-
зы-биле эргелели «Шын» солунну
2012 чылдың декабрь 3-те бүрүт-
кзэн. Херечилелдин дугаары — ПИ
№ТУ17-00068.

Солунну «Тываполиграф» АН-ге
парлаан.

(Индекс: 667000. Тыва Республика,
Кызыл, Щетинкин болгаш Кравчен-
ко, 1).

Солунда парлаттыг материал-
дарның авторларының бодал-
дары редакцияның туружу-биле
дүүшпейн барып болур. Айыттыг санна-
ры болгаш өске-даа фактыла-
ры, дыңнадыглары дээш авторлар
боттары харылаар.

Чагыдылга индекси: хуу кижилер-
ге — П6855, организацияларга —
П6860

Солун неделяда ийи катап үнер
(среда, суббота).

Номерни парлаггаже дужаганы:
график езугаар — 21.00, херек кы-
рында — 18.00.

Солун келбейн барганда, 2-11-52
телефонче долгаар.

2021 ЧЫЛДА «ШЫН»
СОЛУННУҢ

ЧАГЫДЫЛГАЗЫ:

БИР ЭВЕС РЕДАКЦИЯДАН
ЧАГЫДАР БОЛЗА,
ЧАРТЫК ЧЫЛДА —
960 рубль.

ПОЧТА ДАМЧЫШТЫР
ЧАГЫДАР БОЛЗА,
ЧАРТЫК ЧЫЛДА —
1212,24 рубль.

Тел.: 2-01-35

солуннун сайтызы:

//shyn.ru

электроннуг почтазы:

shyntuva@mail.ru;

shyntuva@yandex.ru

Тираж: 5196 кезек

Медицинский кабинет "ЭМЧИ"

- ✓ КВАЛИФИЦИРОВАННЫЕ
ВРАЧИ
- ✓ КОСМЕТОЛОГИЯ
- ✓ ОБСЛЕДОВАНИЕ И
ЛЕЧЕНИЕ ИППП
- ✓ ПРОЦЕДУРНЫЙ
КАБИНЕТ
- ✓ ВИЗУАЛЬНО-ТАКТИЛЬНЫЙ
МАССАЖ

НАШИ ДОКТОРЫ:
САРЯ САРЫН НАЗЫН-ОДОНОВ
(ВРАЧ ТРАВМАТОЛОГ-ОРТОПЕД
ВЫСШЕЙ КАТЕГОРИИ)

КУЛПАР САРЯН НАЗЫН-
ОДОНОВА (ВРАЧ-НЕВРОЛОГ
ВЫСШЕЙ КАТЕГОРИИ)

КУЛПАР ПИНА КРАДЫР-
ОДОНОВА (ВРАЧ-
ДЕРМАТОВЕНЕРОЛОГ, ВРАЧ-
КОСМЕТОЛОГ)

Г.КЫЗЫЛ, ПУШТИН-КА-
КРАСНОЕ ДОМ 75, ВЫХОДЯ
КАРТИНА 431

ТЕЛЕФОН:
8-913-343-5515
8-902-550-1555
00050-8913-343-5515

ИНТЕГРАЦИЯ ПРОФИЛАКТИКИ
НЕОБХОДИМА КОНСУЛЬТАЦИЯ СПЕЦИАЛИСТОВ

Вместо подписка на
все издания

3040руб

2188руб

ТЫВА МЕДИАГРУПП

УСПЕЙ ПОДПИСАТЬСЯ
С 16 АПРЕЛЯ ПО 27 АПРЕЛЯ 2021 ГОДА

Подписчики! Акции стартуют по адресу: г. Кызыл, ул. Красноармейская, д. 100,
1-й этаж "МЦ" (Травмотерапевтический кабинет) по адресу: 667000, г. Кызыл, ул. Красноармейская, д. 100, каб. 309

МФЦ ТЫВА МЕДИАГРУПП

ПОДПИСКА - 2021

ШЫН Тувинская ПРАВДА

Успей Башкы Умукчу

ПОДПИСАТЬСЯ НА ГАЗЕТЫ

Ивановы Молодежь Тува

Оформить подписку можно четырьмя способами:

1. в любом почтовом отделении,
2. на сайте «Почты России» <https://podpiska.pochta.ru>
(только для физических лиц),
3. в отделе маркетинга, рекламы и аналитики ГАУ РТ
«ИД «Тыва-медиагрупп» (по адресу: г. Кызыл,
ул. Красноармейская, 100, кабинет 309а).
тел: 8(39422) 3-39-45, 2-18-10.
4. в территориальных МФЦ Республики Тыва.

Контакты: 667000, г. Кызыл, ул. Красноармейская, д. 100, каб. 309
Тел.: 8 (39422) 2-18-10, 3-39-45

ОБЪЯВЛЕНИЕ

о приеме документов
для участия в конкурсе
на замещение вакантной
должности председателя
администрации
сельского поселения
сумона Кызыл-Дагский
Бай-Тайгинского кожууна
Республики Тыва

Хурал представителей
сельского поселения су-
мона Кызыл-Дагский Бай-
Тайгинского кожууна объяв-
ляет конкурс на замещение
вакантной должности предсе-
дателя администрации сель-
ского поселения сумона Кы-
зыл-Дагский Бай-Тайгинского
кожууна РТ.

Прием документов осу-
ществляется по адресу:
668013, Республика Тыва,
Бай-Тайгинский район с.
Кызыл-Даг, пер. С.Лопсан, д.6.
Начало приема докумен-
тов для участия в конкурсе
— 28 апреля 2021 года, окон-
чание 18 мая 2021 года с 9.00
до 18.00 часов. Телефон для
справок: 8-901-137-8201

Время проведения конкур-
са 25 мая 2021 г., в 11.00 часов
в кабинете председателя
администрации сельского по-
селения сумона Кызыл-Даг-
ский Бай-Тайгинского кожууна
Республики Тыва.

Более подробную инфор-
мацию о конкурсе можно
получить на официальном
сайте администрации сель-
ского поселения сумона Кы-
зыл-Дагский <https://kызыл-даг.рф>, также на официальном
сайте администрации Бай-
Тайгинского кожууна <http://www.bai-taigatuva.ru/>